

**Dağıstan Respublikasının Milli Siyasət
və Dini İşlər Nazirliyinin əmri ilə hazırlanmışdır**

**Dağıstan Respublikasının
ərazisində, ekstremizmin qarşısının
alınması sahəsində xarici
vətəndaşlar üçün tövsiyələr**

2021

**Dağıstan Respublikasının Milli Siyasət
və Dini İşlər Nazirliyinin əmri ilə hazırlanmışdır**

**Dağıstan Respublikasının
ərazisində, ekstremizmin qarşısının
alınması sahəsində xarici
vətəndaşlar üçün tövsiyələr**

2021

Rusiya Federasiyasının və Dağıstan Respublikasının ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində hüquqi bazası

Ekstremizmə qarşı ümummilli sistemin hüquqi bazası, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası, ümumiyyətlə tanınmış prinsiplər və beynəlxalq hüquq normaları, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri, federal konstitusiya qanunları, federal qanunlar, Rusiya Federasiyası Prezidentinin və Rusiya Federasiyası Hökumətinin normativ hüquqi aktları, Rusiya Milli Təhlükəsizlik Strategiyası Federasiya, Rusiya Federasiyasının Xarici Siyasət Konsepsiyası, eləcə də Rusiya Federasiyasının digər normativ hüquqi aktları, bu ərazidə fəaliyyətlərin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

«Ekstremist Fəaliyyətlərə Qarşı Mübarizə haqqında» federal qanun ilk dəfə 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. Federal qanun ekstremist fəaliyyətlərə qarşı mübarizə üçün hüquqi və təşkilati əsasları müəyyənləşdirir, onun həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət müəyyən edir. Qanunda ekstremist fəaliyyətlərə qarşı mübarizənin əsas prinsipləri və istiqamətləri sadalanır, profilaktik tədbirlərin vacibliyini vurğulanır. Prokurorluq ekstremist fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi barədə ictimai, dini və digər təşkilatlara xəbərdarlıq etməyə borcludur. Kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqəli də profilaktik tədbirlər nəzərdə tutulur. Qanun, ekstremist fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün ictimai rabitə şəbəkələrindən istifadəyə qadağa qoyur.

Bir ictimai və ya dini birliyin ekstremist hərəkətlər etməsi halında, belə birliyin fəaliyyəti məhkəmə tərəfindən dayandırıla və qadağan edilə bilər, və dərnək özü ləğv edilə bilər. RF vətəndaşları, ekstremist fəaliyyət göstərən xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər cinayət məsuliyyəti, inzibati və mülki məsuliyyət daşıyırlar.

Terrorçuluğa qarşı mübarizənin anti-ekstremist aspektini tənzimləyən digər bir əsas sənəd, *Rusiya Federasiyasında 2025-ci ilədək ekstremizmə qarşı mübarizə strategiyasıdır*, hansı ki 2014-cü ilin sonunda Rusiya Federasiyasının Prezidenti tərəfindən

təsdiqlənmişdir.

Strategiya, ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsindəki dövlət siyasətinin aşağıdakı vəzifələrini müəyyənləşdirir:

a) ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində vahid dövlət monitoring sisteminin yaradılması;

b) Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində hüquq tətbiqetmə təcrübəsi;

c) ekstremizmə qarşı mübarizə subyektlərinin səylərinin birləşdirilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutları və digər maraqlanan təşkilatlar;

d) mediada təşkilat, İnternet şəbəkəsi də daxil olmaqla, informasiya və telekommunikasiya şəbəkələri, ekstremizmə qarşı mübarizə subyektlərinin fəaliyyəti üçün məlumat dəstəyi və ekstremist ideologiyanın yayılmasına qarşı məlumatlandırma məqsədli təsirli tədbirlər;

e) ekstremist yönümlü cinayətlərin və inzibati xətalərin qarşısının alınması, aşkarlanması və qarşısının alınmasının effektivliyini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Rusiya Prezidenti 29 may 2020-ci ildə 2025-ci ilə qədər Ekstremizmə Qarşı Mübarizə Strategiyasının təsdiqlənməsi haqqında bir fərman imzaladı. Yeni sənəd şiddət ideologiyası (siyasi, ideoloji, dini və digər məqsədlərə çatmaq üçün şiddətdən istifadəni əsaslandıran bir sıra fikir və fikirlər) və radikalizm (Rusiyanın konstitusiyaya quruluşunun əsaslarında qətiyyətli və köklü bir dəyişiklik arzusu ilə xarakterizə olunan zorakılıq ideologiyasına güzəştə bağlılığı, RF-nin birliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulması) anlayışlarını təqdim edir.

Strategiya qeyd edir ki, Rusiya üçün real təhlükə, tarixin daha tez-tez təhrif olunması, xarici dövlətlərdə faşizm və nasizmin dirçəlişidir. Həm də, əsl təhlükə, xarici dövlətlərdə tarixin qəsdən təhrif edilməsi, faşizm və nasizm fikirlərinin dirçəlməsidir.

Bundan əlavə, strategiya qeyd edir ki, ekstremizmin ən təhlükəli təzahürləri nifrətin və ya düşmənçiliyin təhrik edilməsi, bir şəxsin

və ya bir qrup şəxsin ləyaqətinin cins, irq, milliyət, dil, mənşə, dinə münasibət əsaslarına görə alçaldılması, həmçinin bir qrupuna mənsub olmaqdır. Sənəddə, həmçinin internet daxil olmaqla informasiya və rabitə şəbəkələrinin, ekstremist təşkilatların sıralarına yeni üzvlər cəlb etmələri üçün əsas əlaqə vasitəsi halına gəldiyi bildirilir. Eyni zamanda, sənəddə İslamın radikal cərəyanlarını dəstəkləyənlərin müəyyən bir təhlükə yaratdığı vurğulanır. Ayrıca, « ölkədəki vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir bəzi xarici təşkilatların və onların nəzarətində olan rus birliklərinin dağıdıcılarının, humanitar, təhsil, mədəniyyət, milli və dini layihələri adı altında həyata keçirilən fəaliyyətləri».

Terrorla mübarizə üçün hüquqi bazam təşkil edən digər qanunvericilik aktlarına aşağıdakılar daxildir:

- 28.12.2010-cu il tarixli 390-FZ nömrəli «Təhlükəsizlik haqqında» Federal Qanun (06.02.2020 tarixində dəyişiklik edilmişdir)
- Rusiya Federasiyasının Milli Təhlükəsizlik Strategiyası (Rusiya Federasiyası Prezidentinin 31 dekabr 2015-ci il tarixli, 683 Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir) Rusiya Federasiyasının 05.13.1996 tarixli 63-FZ Cinayət Məcəlləsi
- Rusiya Federasiyasının 18.12.2001-ci il tarixli № 174-FZ Cinayət Prosesual Məcəlləsi
- RF 30.12.2001-ci il tarixli № 21-FZ İnzibati Xətalər Məcəlləsi

Rusiya Federasiyasının beynəlxalq məlumat təhlükəsizliyi sahəsində dövlət siyasətinin əsasları (Rusiya Federasiyası Prezidentinin 12 aprel 2021-ci il tarixli № 213 fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)

Son sənəd, xüsusən də beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşdırılmasına dair beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının terror məqsədi ilə istifadəsi təhdidinə qarşı mübarizə sahəsində müəyyənləşdirir, habelə dövlətin beynəlxalq informasiya sahəsində siyasətinin

həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri ekstremist məqsədlər üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi təhlükəsinə qarşı mübarizəyə şərait yaratmaq.

Dağıstanda ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində tənzimləyici bazanın əsasını Dağıstan Respublikasının «Dağıstan Respublikasında ekstremist fəaliyyətin qarşısının alınması haqqında» 04.04.2016-cı il tarixli № 20 qanunu təşkil edir. Bu qanunun tənzimləmə mövzusu, ekstremist fəaliyyətlərin qarşısının alınmasının əsas vəzifələri, istiqamətləri və formaları, Dağıstan Respublikasının dövlət orqanlarının səlahiyyətləri. Bu vəzifələrə, xüsusən daxildir:

- ifadəsinin formasından asılı olmayaraq Dağıstan Respublikasında;
- ekstremist fəaliyyətin yolverilməzliyinin təmin edilməsi;
- ekstremist fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək edən şərait və imkanların qarşısının alınması;
- vətəndaşların konstitusiyaya;
- hüquqlarına, azadlıqlarına və mənafələrinə hörmət əsasında siyasi və hüquqi;
- mədəniyyətinin formalaşması və artırılması;
- millətlərarası və dinlərarası sülhün və harmoniyanın möhkəmləndirilməsi, millətlərarası və dinlərarası əlaqələrin inkişafı.

Bu qanunun 5-ci maddəsi Dağıstan Respublikasında ekstremist fəaliyyətlərin qarşısının alınması sahələrini açıqlayır:

- ekstremist fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək edən səbəblərin və şərtlərin;
- müəyyənləşdirilməsinə və aradan qaldırılmasına yönəlmiş profilaktik tədbirlərin qəbulu;

Dağıstan Respublikasında millətlərarası və dinlərarası münasibətlərin uyğunlaşdırılması məqsədi ilə ictimai birliklər və dini təşkilatlar, media və vətəndaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət;

sosial, etnik və konfessional zəmində millətlərarası və dinlərarası harmoniyanın gücləndirilməsi, qarşılıqlı qarşılıqların alınması və qarşılıqların alınması.

Dağıstan Respublikasının ərazisindəki ekstremist fəaliyyətlərə nəzarət və tənzimləmə «Dağıstan Respublikasında ictimai asayişin təmin edilməsi və cinayətkarlıqla mübarizə» 22 dekabr 2014-cü il tarixli N 659 dövlət proqramı vasitəsilə həyata keçirilir, hansının ki məqsədlərindən biri də dini ekstremizm və terrorizmə qarşı effektivliyin artırılması, həmçinin dövlətin qarşılıqların alınması sahəsində siyasətinin həyata keçirilməsi və Dağıstan Respublikası ərazisindəki ekstremizmin təzahürlərinə qarşı mübarizə qoruyucu anti-ekstremist tədbirlər sistemini təkmilləşdirərək. Uyğun olaraq bu proqram ekstremizm ideologiyasının profilaktikası və qarşılıqların alınması sahəsində dövlət qurumlarının, Dağıstan Respublikası bələdiyyələrinin, yerli hakimiyyət orqanlarının, ictimai və dini birliklərin fəaliyyətinin koordinasiyasını təmin edir. Bütün bu fəaliyyətlər bir mərhələdə və 2020-2022-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş «RD-də Ekstremizmin Qarşılıqların Alınması və Mübarizə» alt Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

Müasir ekstremizmin səbəbləri və amilləri

1990-cı illərin əvvəllərindən. ekstremizm şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati maraqlarını təsir edən Rusiya Federasiyasının təhlükəsizliyi üçün davamlı bir təhdiddir. Bu təhlükə çoxcəhətli bir təbiətə malikdir və müxtəlif təzahürlərlə müşayiət olunur.

Hazırda ekstremizmin kifayət qədər geniş növləri mövcuddur: siyasi, etnikmilli, dini, gənclər arasında və s.

Rusiyada ekstremizmin meydana gəlməsi və yayılması səbəbləri çox genişdir. Burada daxili amillərlə yanaşı xarici amillər də əhəmiyyətli rol oynayır, bununla birlikdə, birincinin təsiri, şübhəsiz ki, həlledicidir.

Daxili amillərə Rusiya Federasiyasının formalaşmasının keçid dövründə yaranan, obyektiv və subyektiv bir xarakterə və uzunmüddətli mövcud olma ehtimalına sahib olan çoxsaylı sosial qarşıdurma və ziddiyyətlər daxildir. Bununla birlikdə, ekstremizmin təməli kompleks, ilk növbədə sosial-iqtisadi və ikincisi, ictimai-siyasi amillərdir.

Cəmiyyətdəki qanuni normaların və əxlaqi əsasların həddindən artıq fərdiyyətçiliyinə yolverilməsinə, inkarına yönəlmiş cəmiyyətdəki kütləvi sosialmədəni və sosial-psixoloji dəyişikliklər kontekstində, Rusiya cəmiyyətinin kriminalizasiya prosesi geniş miqyas alır.

Bu proses, ekstremizmin yaranmasına və yayılmasına çoxşaxəli təsir göstərir: qanuna, qanunun aliliyinə, insan hüquqlarına şübhə münasibətini formalaşdırır; cinayət əməlləri törətmək üçün cəzasızlıq hissi yaradır; şiddət kultunu təbliğ edir; zorakı ekstremist cinayətlərin sayının daha da artması üçün əlverişli maddi ilkin şərtlərin yaradılması ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, hazırda ölkənin bir çox milli bölgəsinin sosial-iqtisadi vəziyyətində ciddi müsbət dəyişikliklərin olmaması, ekstremizmin artmasına təsir göstərir.

Bundan əlavə, miqrasiya prosesləri bu sahədə əhəmiyyətli

rol oynayır. Rusiyaya gələn miqrantlar əsasən böyük şəhərlərdə yerləşdirilir və qohumlarını ora daimi yaşayış üçün gətirirlər ki, bu da etno-demoqrafik tarazlığın dəyişməsinə səbəb olur, uzun müddət Rusiya Federasiyasının təsis qurumlarında qalır.

Ev sahibi cəmiyyətə inteqrasiya istəyi, rus dilində ünsiyyət qurmaq istəməsi, milli geyimləri geyinmək və onların adətlərinə riayət etmək istəyi, açıq müxalifət olmadıqda köçərilərin təcrid olunmuş həyat tərzi. özünün yerli ənənələrə və mədəniyyətə qarşı açıq müxalifəti yerli əhali arasında, xüsusən də gənclər arasında ksenofobiyanın artmasına səbəb olur.

Sonuncular, yerli əhalini iqtisadiyyatın ən cəlbedici sahələrindən sıxışdıran milli icmaların nümayəndələrinin iqtisadi fəaliyyətindən də narazıdırlar, müntəzəm olaraq miqrantlar tərəfindən törədilən, öz mədəniyyətlərini və dinlərini tətbiq etmək cəhdləri, miqrantlar tərəfindən edilən müntəzəm cinayət əməli. Bu şərtlər qarşıdurmaların və ekstremist təzahürlərin artmasına, millətçi ideologiyanın yerli əhali arasında populyarlaşmasına səbəb olur. Rusiyada ekstremizmin formalaşmasına təsir göstərən bir sıra ən əhəmiyyətli amillər müəyyən edilə bilər, hansılar ki üç qrupa bölmək olar:

1. *Sosial-iqtisadi:*

- maddi rifah səviyyəsinə görə cəmiyyətin əhəmiyyətli dərəcədə təbəqələşməsi, bu da öz növbəsində əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsinin, xüsusilə də gənclər arasında sosial ədalətsizlik hissini formalaşdırır;
- xüsusilə nümayəndələri, radikal siyasi hərəkatlardan asanlıqla təsirlənən gənclər arasında yüksək bir işsizlik səviyyəsi.

2. *İdeoloji:*

- ideoloji boşluğun vəziyyəti və nəticədə, ideoloji məkanı radikal dərnəklərlə doldurmaq;
- ekstremist daxil olmaqla müxtəlif fikirlərin təbliği üçün yeni informasiya sistemlərinin (İnternet) praktik olaraq nəzarətsiz istifadəsi ehtimalı;

- insan davranışının və sosial icmaların idarə olunması və manipulyasiyası üçün qanunsuz texnologiyalarının nəzarətsiz istifadəsi ehtimalı;
- gənclərə effektiv təsir göstərməyən, ideoloji işin köhnə formalarını kopyalamaq cəhdləri, bu dağdııcı daxil olmaqla, geniş bir gənclik subkültürünün formalaşmasına səbəb olur.

3. *Miqrasiya:*

- yeni gələn miqrantların sonrakı kompakt məskunlaşması və yeni mühitə uyğunlaşma problemlərinin meydana gəlməsi ilə miqrasiya axınlarında artım;
- əhalinin etnik tərkibindəki dəyişiklik, xüsusən də böyük şəhərlərdə və bunun nəticəsi olaraq, millətlərarası münasibətlərdə gərginliyin artması.

Demografik vəziyyət və sağlamlıq vəziyyəti. Rusiyada gəncin sayının azalmağa davam etdiyini bildirməliyik. Eyni zamanda, gənclərin yalnız fiziki deyil, həm də ruhi sağlamlığının göstəriciləri pisləşir. Bölgələrdə mənfi sosial-iqtisadi amillərin, yaşayış şəraitinin kəskin bir şəkildə pisləşməsinin və tibbi xidmətlərin keyfiyyətsizliyi məhsuldarlığa və ömür uzunluğuna təsir göstərir. Mövcud nəsil üçün tipik olan, yaşlı nəslin tərəflərindən lazımı diqqət olmadan «kiçik» tək valideynli ailədə böyüyən şəhər gəncləridir.

Təhsil və tərbiyə. Maddi fərqlilik və təhsil sahəsində bazar münasibətlərinin tətbiqi sayəsində əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi üçün büdcə əsasında keyfiyyətli təhsil almaq əlçatmaz oldu. Təhsil sisteminin uğursuzluğu nəticəsində, müxtəlif səviyyələrdə mütəxəssislərin hazırlanması keyfiyyəti, işin və şagirdlərin və tələbələrin asudə vaxtının parametrləri ciddi şəkildə pisləşir, ali təhsildə elmi tədqiqatların bazası azalır, təhsil və elmdən kədr axım dayanmır. Nəticədə, bu sahələrdə gənclərin payı sürətlə azalır. Qərb standartlarının və sxemlərinin təhsil sisteminə tətbiqi əksər hallarda mövcud milli təhsil sisteminin məhv edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da onilliklər boyu müxtəlif sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin

hazırlanmasında effektivliyini sübut edib.

Ekstremizmin formalaşmasına və yayılmasına kömək edən amillərin öyrənilməsi zamanı, Rusiya müsəlmanları arasında ekstremizmi müəyyən edən problemlər kompleksini ayrıca nəzərdən keçirmək lazımdır. Müsəlman ümmətinin parçalanması və İslamın radikal formalarının yayılması, Rusiya müsəlman icmasının ən vacib hissəsi olan gənclər daxil olmaqla güclü təsir göstərir.

Gənclərin iş problemləri indi müsəlman cəmiyyəti üçün əsas məsələdir, hansı ki kifayət qədər geniş qeyri-hökumət təşkilatı ilə təmsil olunur – müstəqil kilsələrdən (məhəllələrdən) və regional mənəvi müsəlman idarələrindən ümumrusiya müsəlman təşkilatlarına.

Müsəlman mühitində gənclik problemlərinin aktuallığı bir-biri ilə əlaqəli bir sıra amillərlə izah olunur.

Birinci amil əslində Rusiyada İslami dini dirçəliş prosesi ilə əlaqədardır, hansı ki müsəlman dini təşkilatların fəal inkişafında ifadə edildi, təhsil müəssisələri, müvafiq ədəbiyyatın nəşrində və həm də İslam tərəfdarlarının spesifik dini şəxsiyyətinin gücləndirilməsində.

Bu şərtlər, Rusiyanın və xarici İslam təşkilatlarının müsəlman gənclər mühitində fəaliyyətlərin aktivləşdirilməsinə, rəsmi İslam din xadimlərinə və radikal, ekstremist təbiətdəki fikirlərə qarşı müxalifətə kömək edir.

İkinci amil, müsəlman ruhanilərinin kadrlarının qocalması ilə yanaşı sovet dövründə fəaliyyətə başlayan imamların nümayəndələrinin dini dirçəliş şəraitində yerlərini müəyyənləşdirməyə çalışan müasir ümmətin ehtiyaclarını hər zaman qarşılamaqdan uzaqdır.

İlk ikisindən irəli gələn üçüncü amil, xarici dini təhsil alan müsəlman gənclər arasında artan populyarlıqla əlaqələndirilir. Müsəlmanların bir sıra mənəvi idarələrinin nümayəndələrinin də qeyd etdiyi kimi, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə, Misir və digər müsəlman ölkələrinin teoloji təhsil müəssisələrində tələbə olmaq istəyən gənclər yeni bir formalaşma nəslini təmsil edirlər: şüuraltı olaraq vətənlərinə olan inanclarına görə təqib qorxusu hiss etmirlər, ideoloji baxışlarını və

üstünlüklerini heç kimin qarşısında gizlətməyi lazım hesab etmirlər.

Dördüncü amil, statusların yüksəltmək və dövlət qurumlarına həm ayrı subyektlər səviyyəsində, həm də federal səviyyədə təsir sistemini yaratmaq istəyən bir sıra regional müsəlman liderlərin ambisiyalarıdır. Bu vəziyyətdə müsəlman gənclər, dinamizmlərinə görə bu hədəfə çatmaq üçün əsas resurslar. Gənc müsəlmanların bu cür liderləri dəstəkləməsi üçün həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, nüfuzlu bir təhsil alması, sosial statusunun artırılması və sonradan regional elitaya inteqrasiyası ilə bağlı zəmanətli perspektivlərlə sonuncunun verdiyi vədlərdir.

Təsiri onsuz da kifayət qədər aydın şəkildə izlənilən bilən beşinci amil, regional müsəlman icmalarında postsovet məkanının müsəlman bölgələrindən gələn mühacirlərin, ilk növbədə iqtisadi cəhətdən fəal gənclərin nisbətində tədricən artması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, müasir Rusiyada ekstremizmin meydana gəlməsi və yayılması amillərinin öyrənilməsi, bunun, ilk növbədə, ölkəmizin daxili həyatı ilə əlaqəli sosial-iqtisadi ziddiyyətlər və ictimai-siyasi ziddiyyətlər nəticəsində yarandığına inanmağa imkan verir. Buna əsasən, müvafiq əsas vəsaitlərin seçimi və milli səviyyədə məhdudlaşdırma və zərərsizləşdirmə istiqamətləri də müəyyən edilməlidir.

Ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində qanun pozuntusunun məsuliyyəti və nəticələri

Anti – ekstremist əsas maddəsi Cinayət məəcəlləsinin 280 maddəsidir – «Ekstremist fəaliyyətə ictimai çağırışlar». Ekstremist fəaliyyətin bir tərifinə əsaslanır.

Separatizm ekstremizmin bir növüdür, buna çağırışlar da 280-ci maddəyə daxildir.

Maddə 280. Ekstremist fəaliyyətə açıq çağırışlar.

Ekstremist fəaliyyətə açıq çağırışlar - yüz min manatdan üç yüz min rubla qədər cərimə və ya üç ilədək müddətə məcburi əmək və ya dörd aydan altı aya qədər həbs cəzası ilə cəzalandırılır; və ya eyni müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə dörd ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə.

Kütləvi informasiya vasitələrindən və ya İnternetdən də daxil olmaqla informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilmiş eyni əməllər, üç ilə qədər müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə beş ilədək məcburi əməklə cəzalandırılır və ya üç ilə qədər müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə beş ilə qədər həbs.

Maddə 282. Nifrət və ya düşmənçiliyin qızışdırılması, habelə insan ləyaqətinin alçaldılması

Nifrət və düşmənçiliyi qızışdırmağa, habelə cinsi, irqi, milliyəti, dili, mənşəyi, dinə münasibəti, habelə hər hansı bir sosial qrupa mənsubiyyətinə görə bir şəxsin və ya bir qrup şəxsin ləyaqətini alçaltmağa yönəlmiş hərəkətlər bir il ərzində analoji hərəkətə görə inzibati məsuliyyətə cəlb edildikdən sonra bir şəxs tərəfindən media və ya internet daxil olmaqla informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə daxil olmaqla - üç yüz mindən beş yüz min rubla qədər miqdarda cərimə və ya müəyyən müddətə müəyyən vəzifə

tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə bir ildən dörd ilədək icbari əmək ilə cəzalandırılır və ya üç ilə qədər və ya iki ildən beş ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılır.

Maddə 282.1. Ekstremist birliyin təşkili

1. Ekstremist birliyin, yəni ekstremist yönümlü cinayətlərin hazırlanması və ya törədilməsi üçün mütəşəkkil bir qrupun yaradılması, habelə bu cür ekstremist birliyin rəhbərliyi, habelə təşkilatçıların, liderlərin və ya digər birliyin yaradılması ekstremist cinayətlərin törədilməsi üçün planlar və (və ya) şərtlər hazırlamaq üçün belə bir cəmiyyətin bölmələrinin və ya struktur bölmələrinin nümayəndələri - dörd yüz mindən səkkiz yüz min rubla qədər cərimə və ya müəyyən müddətə vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə altı ildən on ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılır və ya on ilədək və bir ildən iki ilədək azadlıq məhdudlaşdırılaraq.

1.1. Bir insanı ekstremist birliyin fəaliyyətinə cəlb etmək, işə cəlb etmək və ya başqa bir şəkildə cəlb etmək - üç yüz mindən yeddi yüz min rubla qədər miqdarda cərimə və ya müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə iki ildən beş ilədək icbari əmək ilə cəzalandırılır və ya beş ilədək və ya onsuz və bir ildən iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə və ya bir ildən iki ilədək azadlığın məhdudlaşdırılması ilə dörd ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

2. Ekstremist birliyə qatılma - üç yüz mindən altı yüz min rubla qədər miqdarda cərimə və ya müəyyən vəzifə tutma və ya məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə bir ildən dörd ilədək icbari əmək ilə cəzalandırılır və ya üç ilədək müddətə və ya bunsuz və bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə müəyyən fəaliyyətlər, və ya beş ilədək müddətə və ya müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə iki ildən altı ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maddə 282.2. Ekstremist bir təşkilatın fəaliyyətinin təşkili

1. Məhkəmə tərəfindən ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətlərin ləğvi və ya qadağan edilməsi barədə yekun qərar qəbul etdiyi bir ictimai və ya dini birliyin və ya başqa bir təşkilatın fəaliyyətinin təşkili, uyğun olaraq fəaliyyət göstərən təşkilatlar istisna olmaqla, Rusiya Federasiyası qanunvericiliyi ilə terrorçu kimi tanınır, - dörd yüz mindən səkkiz yüz min rubla qədər cərimə və ya müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə altı ildən on ilədək və ya bir ildən iki ilədək azadlıq məhdudlaşdırılaraq həbs cəzası ilə cəzalandırılır.

1.1. Bir insanı ekstremist bir təşkilatın fəaliyyətinə cəlb etmək, işə cəlb etmək və ya başqa bir şəkildə cəlb etmək - üç yüz mindən yeddi yüz min rubla qədər cərimə və ya müəyyən müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə iki ildən beş ilədək icbari əmək ilə cəzalandırılır və ya beş ilə qədər və ya onsuz bir ildən iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə və ya bir ildən iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə dörd ildən səkkiz il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

2. Məhkəmə tərəfindən ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli fəaliyyətin ləğvi və ya qadağan edilməsi barədə məhkəmə qərarını qəbul etdiyi bir ictimai və ya dini birliyin və ya digər təşkilatın fəaliyyətində iştirak, terrorçu kimi tanınan təşkilatlar istisna olmaqla Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, - üç yüz min ildən altı yüz min rubla qədər miqdarda cərimə və ya iki ildən üç ilədək müddətə məhkum edilmiş şəxsin əmək haqqı və ya əmək haqqı miqdarında cərimə və ya hər hansı digər gəlirdən cərimə ilə cəzalandırılır və ya üç ildən bir müddətədək müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilməklə və ya onsuz və bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya həbs cəzası ilə bir ildən dörd ilədək müddətə beş ilədək müddətə və ya onsuz müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə iki ildən altı ilədək müddətə.

3. 1, 1.1 hissələrində nəzərdə tutulmuş maddələr və ya bu maddənin 2-si, öz vəzifəsindən istifadə edərək bir şəxs tərəfindən törədildikdə, - müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilmədən üç yüz min ildən yeddi yüz min rubla qədər cərimə ilə yeddi ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə və ya on ilədək və bir ildən iki ilədək müddətə azadlıq məhdudlaşdırılaraq cəzalandırılır.

Maddə 282.3. Ekstremist fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi

Bir təşkilatı maliyyələşdirmək, ekstremist xarakterli cinayətlərdən ən az birini hazırlamaq və törətmək və ya ekstremist birliyin və ya ekstremist təşkilatın fəaliyyətini dəstəkləmək üçün qəsdən nəzərdə tutulmuş vəsaitin verilməsi və ya yığılması və ya maliyyə xidmətləri göstərilməsi, - üç yüz mindən yeddi yüz min rubla qədər cərimə və ya müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə bir ildən dörd ilədək müddətə məcburi əməklə və ya üç ilə qədər və ya onsuz və bir ilə qədər azadlığın məhdudlaşdırılması ilə və ya üç ildən səkkiz ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılırlar.

Eyni əməllər bir şəxs tərəfindən vəzifəsindən istifadə edərək törədildikdə, - üç yüz mindən yeddi yüz min rubla qədər miqdarda cərimə və ya əmək haqqı və ya əmək haqqı miqdarında və ya məhkumun iki ildən dörd ilədək müddətə və ya onsuz digər gəlirləri ilə cəzalandırılır; və ya beş ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilməklə və ya onsuz və iki ildən beş ilədək müddətə məcburi əmək yolu ilə və bir ildən bir müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə və ya iki il və ya beş ildən on ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılırlar.

Qeyd. Bu maddəyə əsasən ilk dəfə cinayət törətmiş şəxs, səlahiyyətli orqanlara vaxtında müraciət edərək və ya başqa bir şəkildə maliyyələşdirdiyi cinayətin qarşısının alınmasına və ya qarşısının alınmasına öz töhfəsini vermişsə, və ekstremist birliyin və ya ekstremist bir təşkilatın fəaliyyətini təmin etmək üçün vəsaiti topladığı və ya maliyyə xidmətləri göstərdiyi fəaliyyətlərini təmin

etmək məqsədi ilə, əgər hərəkətləri fərqli bir cinayət tərkibi olmadıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Maddə - 354.1 «Nazizmin bərpası»

İki fərqli kompozisiya daxildir.

Birincisi: «Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Avropa Axis ölkələrinin əsas hərbi cinayətkarlarının mühakimə olunmasına və cəzalandırılmasına dair hökmü ilə müəyyən edilmiş faktların inkar edilməsi, bu hökmlə təsbit edilmiş cinayətlərin təsdiqlənməsi, habelə qəsdən yalan məlumatların yayılması SSRİ-nin İkinci Dünya Müharibəsi dövründə açıq şəkildə törədilmiş fəaliyyətləri haqqında». Bu əməl cərimədən 3 ilə qədər azadlıqdan məhrum etməyə qədər bir cəza nəzərdə tutur (5 ilədək İnternetdən istifadə edilərkən).

İkinci kompozisiya: «Cəmiyyətə açıq bir hörmətsizliyi ifadə edən yayım, Rusiyada hərbi şöhrət günləri və Vətənin müdafiəsi ilə əlaqəli unudulmaz tarixlər haqqında məlumat, habelə Rus hərbi şöhrətinin simvollarının ictimaiyyət qarşısında alçaldılması «, cərimədən bir ilədək islah işləri cəzasına səbəb olur.

Ekstremist materialların qadağan edilməsi

Anti-ekstremist hüquq-mühafizə işində müxtəlif materialların (kitablar, videolar, internet sahifələri, fərdi sənədlər və s.) qadağan edilməsinin mülki hüquq mexanizmi tərəfindən mühüm rol oynanır. Prokurorun tələbi ilə qadağa məhkəmə tərəfindən verilir.

Yerli prokurorun tələbi ilə, qərar müvafiq yerli məhkəmə tərəfindən verilir, lakin bu məhkəmə qərarı ölkə daxilində qüvvədədir. Bütün ölkəni məlumatlandırmaq üçün məhkəmələr müəyyən bir materialın qadağan edilməsinə dair qərarları Rusiya Ədliyyə Nazirliyinə göndərir. Məhkəmədən məlumat aldıqdan sonra Ədliyyə Nazirliyi qadağan olunmuş materialları Federal Ekstremist

Materialların siyahısına daxil edir.

İnternetin bağlanması Bloklama müvəqqəti bir tədbirdir və özlüyündə vətəndaşlar üçün əlavə məhdudiyyətlər yaratmır. Vətəndaş bloklanmış mətnin (saytın, serverin) müəllifi və ya sahibdirsə,

məzmunu başqa yerə köçürə bilər və bununla qanunu pozmur.

Sosial şəbəkələrdə şərhlər, bəyənmələr, repostlar və digər hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti.

«Repost» sözü ingilis dilindən gəlir və sözün əsl mənasında təkrar mesaj kimi tərcümə olunur. Eyni fenomen üçün əlavə şərtlər - «Repost» və ya «retweet». Əslində, məzmun göndərərək orijinal mənbənin göstəricisi ilə sitat gətirir.

Like, internetdəki mətn və ya multimedia məzmunu üçün bir bəyənmə ifadə edən bir hərəkətdir. İngilis dilində bu söz «bəyənmək» mənasını verir. «Bəyənmə və yenidən göndərmə üçün» cinayət işləri ən çox Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 148, 280, 282, 205.2-ci maddələri ilə başlanır.

Başqa bir şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onun nüfuzuna xələl gətirən qəsdən yalan məlumatların yayılmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur (Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 128.1-ci maddəsi). Şəxsi və ya ailə sirlərini yaydığına görə iki yüz min rubla qədər cərimə və ya iki ilə qədər həbs cəzası alma bilər (Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 137-ci maddəsi).

Qanun, bir şəxsin şəxsi və ya ailə sirlərini təşkil edən şəxsi həyatı haqqında məlumatların onun razılığı olmadan yayılmasını və ya toplanmasını və ya bu məlumatların açıq şəkildə nümayiş etdirilən bir işdə yayılmasını qadağan edir.

Hesabı, sosial şəbəkələri və ya e-poçt qutularını sındırmaq da cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Sosial şəbəkələrlə əlaqəli cinayət işlərinin istintaqı hesabda ad / soyad haqqında yalan məlumatlardan istifadə olunsay belə mümkündür. Bir qayda olaraq, eyniləşdirici məlumatları saxlayan sosial şəbəkə rəhbərliyi hesab sahibinin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Nəşrlərin məzmunu əvvəllər bir hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşı tərəfindən qeydə alınmışsa, uzaq bir hesabla da məsuliyyətə cəlb etmək olar.

Beynəlxalq terror təşkilatlarının və dini-ekstremist birliklərin dağıdıcı fəaliyyəti, bu təşkilatlarda iştiraka görə cinayət məsuliyyət

Cinayətkarlığın transmilli olması bir sıra amillərlə əlaqədardır ki, bunların arasında son illər sosial təhlükəli hərəkatları ilə mümkün qədər çox dövləti əhatə etməyə çalışan və ideologiyalarını dünyaya yayan beynəlxalq terror təşkilatlarının fəaliyyəti ən kəskin hala gəldi.

Hal-hazırda terrorizmin və bununla əlaqəli cinayətlərin transmilli edilməsi Rusiyada və bir çox başqa ölkələrdə qadağan edilmiş ən təhlükəli beynəlxalq terror təşkilatı olan İslam Dövlətinin böyüməsi nəticəsində baş verir.

«İslam Dövləti» nin dağıdıcı fəaliyyətləri demək olar ki, bütün dünyanı əhatə edir, çünki terrorizmin təbliği və bu təşkilatın sıralarına cəlb olunması əksər ştatlardakı bu təşkilatın üzvləri tərəfindən həyata keçirilir və bu hərəkatlar həm cinayətkarların birbaşa müvafiq ölkələrdə olması və ya məsafədən məlumat və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Rusiyanı nümunə götürərək qeyd etmək olar ki, «İslam Dövləti» üzvləri təbliğat və söylərinin potensial olaraq ən təsirli olacağı bölgələri seçir, bu da ilk növbədə əhalisi İslamı təmsil edən, separatçı hərəkatlar olduğu bölgələrə aiddir. Rusiyada belə bir bölgə Şimali Qafqazdır.

Bu bölgədəki əməliyyat vəziyyətindəki gərginlik, Çeçenistan, Dağıstan, İnquşetiya və digər Qafqaz respublikalarının ərazilərində davam edən qanunsuz silahlı qruplaşmaların fəaliyyəti, təxribat və terror fəaliyyətinin cəbhəsini Rusiya Federasiyasının bitişik subyektlərinə yaymaq istəkləri ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, terror təşkilatları beynəlxalq miqyasda böyümək və böyümək üçün, əraziləri cinayət fəaliyyətləri bölgələri ilə həmsərhəd olan dövlətlərə və (və ya) bölgələrə diqqət ayıraraq, müxtəlif ölkələr daxilində separatçı, üsyançı və digər qarşıdurma və hərəkatları istifadə və hər cür şəkildə stimullaşdırır və ya digər şəkildə bu cür təşkilatların

ideologiyasının dini və jeopolitik komponentlərini qəbul edə bilən əhali.

Əlbətdə ki, maddi amildən sıralarına yeni üzvlər cəlb etmək üçün də fəal şəkildə istifadə olunur, başqa sözlə, terror təşkilatlarının potensial iştirakçılara “maaşlar” veriləcəyi vəd olunur.

«İslam Dövləti» nin timsalında müasir terror təşkilatlarının mümkün qədər çox ərazini əhatə edərək genişlənməyə çalışdıqlarını görmək olar. Xüsusən də beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətlərinin təhlükəsi, uzun müddət mövcud olduqları müddətdə, demək olar ki, bütün dünyaya səpələnmiş çox sayda yeni terrorçu hazırladıqları, yetişdirdikləri və yerlərlə təmin etdikləri və terror cinayətləri törətmək üçün onları müəyyən bölgələrə göndərdikləri bilinir.

Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsi ekstremist fəaliyyət həyata keçirmək üçün ictimai çağırışlara görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Beləliklə, bu cür hərəkətlərə görə, üç yüz min rubla qədər və ya iki ilədək müddətə məhkum edilmiş şəxsin əmək haqqı və ya digər gəliri miqdarında cərimə verilir və ya dörd aydan altı aya və ya üç ilə qədər müddətə azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulur.

Bir insanın ekstremist bir təşkilatın fəaliyyətinə cəlb edilməsi, işə götürülməsi və ya başqa bir şəkildə cəlb edilməsi üç yüz mindən yeddi yüz min rubla qədər cərimə ilə cəzalandırılır.

Eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, könüllü olaraq terror cəmiyyətində iştirakını dayandıran və mövcudluğunu bildirən bir şəxs, hərəkətlərində fərqli bir cinayət tərkibi olmadığı təqdirdə, cinayət məsuliyyətindən azaddır. Bir şəxsin tutulduğu anda və ya həbs edildikdən sonra və ya ona qarşı və onun üçün bilə-bilə mühakimə olunma başlandıqdan sonra və ya sonra bir terror cəmiyyətində iştiraka xitam verilməsi, istintaq və ya digər prosesual hərəkətlər bir şəxsin terror birliyində iştirakına könüllü xitam olaraq qəbul edilə bilməz.

Beynəlxalq terror təşkilatları tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması, o cümlədən fəaliyyətlərinin təbliği çərçivəsində terror fəaliyyətinin

yayıma istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə və onlara proaktiv təsir göstərməyə imkan verən kriminoloji proqnozlaşdırma aparmaq məsləhətdir. Xüsusi aktualıq beynəlxalq terror təşkilatlarının ideoloji təsirinin minimuma endirilməsinə və sonuncunun maliyyə axınını təşkil edən cinayətlərin qarşısını almağa yönəlmiş profilaktik fəaliyyətlərdir.

Müasir xarici və yerli teoloji dində ekstremizmin təzahürlərinə qarşı yönəlmiş argumentlər haqqında

İslam dini sülh dinidir. Həmçinin məlumdur ki, müsəlman «Əs-salamu aleykum» salamının mənası «Sizə sülh və çətinliklərdən firavanlıq» deməkdir. Və buna cavab olaraq «Va -aleykum səlam» arzusunun sözlərini deyirlər - «Və sizə sülh, çətinliklərdən və çətinliklərdən firavanlıq». Təmsilçiləri hər görüşdə hər şeydən əvvəl sülh istəyən İslam, vəhşiliyi və terroru alqışlaya və dəstəkləyə bilməz. Uca Allah, Quranda yaxşılıq etməyi, başqaları ilə sülh və harmoniyada yaşamağı, işdə ədalət və insanlar arasında sülh və harmoniya əldə edilməsinə çalışmağı əmr edir.

«Bir - birinizə yaxşı işlər görməyinizdə və haram şeylərə qarşı xəbərdarlıq etməyinizdə kömək edin, amma günah işlərdə və ədavətdə kömək etməyin» (Surə 5, ayə 2).

Əsl müsəlman terroru və ekstremizmi heç bir formada qəbul etmir. Kimsə pis bir iş görərək yaxşı bir məqsədə çatmağı və insanlara bədbəxtlik gətirməyi ümid edirsə, artıq yoldan çıxmışdır. İslam qurtuluşa və insanın və cəmiyyətin rifahına xidmət edir və bunun üçün hər bir möminin ruhunda sülh hökm sürməlidir. Bu onu müdrik və güclü edir, insanlara yaxşılıq gətirə bilir və zorakılığa müqavimət göstərir.

Terror başqa məqsədlər güdür və zorakılığa, cinayətə, müharibələrinə, insan əzablarına və xalqların zülmünə səbəb olur. Bütün bunlar Quranda ən böyük rüsvayçılıq və bunları törədənlərə Allah -Taala böyük bir əzab vəd edir.

«Kim Allahla əhd bağladıqdan sonra əlaqələrini pozarsa və [ailə, dostluq, ortaqlıq] əlaqələrini kəsərsə, Allahın qorumağı əmr etdiyi əlaqəni kəsər və yer üzündə fitnə salar (korlayır və pozur), beləliklə lənət və pis bir məskən [Cəhənnəm]» (Surə 13, ayə 25).

Din alimləri hər zaman şiddət, cəhalət və əxlaqsızlığın təzahürlərini qınayır, sülhə və harmoniyaya, mərhəmətə və tolerantlığa, Uca Tanrıya sevgi və İslam yolunu izləməyə çağırırdılar.

Bəzi ekstremistlər özlərini fundamentalist adlandırırlar, məsələn vəhhabilər, hərəkatları və üsulları dinin əsaslarını sarsıdaraq İslamın əsl dəyərlərini təhrif edir.

1998-ci ildə İslam düşmənlərinin əli ilə dünyasını dəyişmiş Dağıstan Respublikası Müftisi Seyyidmuxəmməd-hacı Abubakarovun faciəli sözləri maraqlı və ədalətlidir, onun çıxışlarında fundamentalizm aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: *«İslam, möhkəm bir inanc təməli üzərində qurulmuş gözəl bir binadır, dörd məzhəbdən (məktəblərdən) və sufi şeyxlərdən və alimlərdən ibarət möhkəm bir damdan ibarət möhkəm divarlara malikdir. Niyə tavanı çıxarıb divarları söküb yenidən təməlinə qayıtmalısan? Bu insanlar fundamentalistləri (yəni anlayışlarına görə İslamın əsasları uğrunda mübarizə aparanlar) adlandırılmaq istəyirlər və İslama zərər verməkdən başqa bir şey etmirlər. Səliqəsiz saqqal, qısa şalvar və qılinc sallamaq İslam deyil!»* (saqqal və izar arzu olunan şeylər olsa da, dini xarici atributlarla məhdudlaşdıraraq onları vurğulamaq olmaz).

2007-ci ildə terrorçular tərəfindən öldürülən məşhur dağıstanlı alimilahiyyatçı Kuramuhəmməd-hacı Ramazanov, *«Şəriətdə vəhhabilərin yanılması məsələləri»* adlı kitabında bunları yazır: *«Vəhhabilər harada görünürsə, orada insanlar arasında qarışıqlıq yaradırlar, sadə insanları hakimiyyət nümayəndələri ilə oynadırlar və bununla da bu ölkələrdə qanun və nizamı pozurlar. Fəaliyyətlərinə görə bütün dünyadakı insanlar İslamı ekstremist, qəddar, təcavüzkar və vəhşi bir din olaraq düşünürlər. İnsanları haram bidətlərə və aldanmalara apararaq, Quran və hədislərə əsaslanaraq İslamın təmizlənməsini tələb etdiyini iddia edirlər İslam adının və cihad şüarlarının arxasında gizlənərək İslamı içəridən məhv edərək dollara satırlar».*

İslamda bir adamın öldürülməsi, Uca Tanrıya şərik qoşduqdan sonra ikinci ən ağır günahdır. Şəriət bir insanı öldürməyə heç bir hüquq vermir, başqa cür mümkün olmayan ayrı-ayrı hallardan başqa insanları və cəmiyyəti bütövlükdə onların həyatı üçün təhlükədən və ondan irəli gələn dinin mənəvi parçalanmasından qorumaqdır.

Uca Allah Quranda buyurur: **«Bu səbəbdən, İsrail oğullarına buyurduq: kim kimisə qisas xatirinə öldürsə (cəza) və ya yer üzündə törətdiyi pisliyə görə yoxsa, sanki hər kəsi öldürdü»** (Surə 5, ayə 32).

Osman bin Affan, İbn Abbas, Səid ibn Cübeyr, Müjahid (Allah onlardan razı olsun) bu çox hörmətli ayəni təfsir edərkən belə demişdir: *«Əgər Uca Yaradanın öldürməyi qadağan etdiyi bir adamı öldürsələr və ya qanını icazəli etsələr, bütün insanlığı öldürən kimidir. Və bir insanın (Allahın öldürməyi qadağan etdiyi) bir nəfəri xilas edən, bütün bəşəriyyətin həyatını xilas edənə bənzəyir»*.

Bir adamın öldürülməsinin planetdəki bütün insanları öldürməyə bərabər olması, İmam Nəsai və Tirmizinin sitat gətirdiyi aşağıdakı etibarlı hədislə sübut olunur. Əmr oğlu Abdullah (Allah ondan razı olsun) rəvayət edir ki, Allah Rəsulu (sallallahu aleyhi və səlləm) belə buyurdu:

«Allah qarşısında bütün dünyanı məhv etmək (bir) mömini öldürməkdən daha asandır».

Tirmizinin səhih isnadla gətirdiyi hədisdə də deyilir: **«Göy və yer sakinlərinin hamısı bir mömini (mumini) toplayıb öldürsəydilər, Allah hamısını cəhənnəm oduna atardı».**

Allah müsəlmanları qorxutmağı, hətta onları qorxuda biləcək şeyləri etməklə belə, qorxutmağı qadağan etmişdir. Müslimin nəql etdiyi bir hədisdə deyilir:

«Kim bir qardaşın nöqtəsini (bıçaq, xəncər, nizə və s.) İmanla istiqamətləndirsə, qardaş olsa belə, mələklər onu götürənə qədər lənətləyir.»

Buxari və Müslimin nəql etdiyi hədisdə də deyilir:

«Heç biriniz qardaşına silah göstərməsin, çünki Şeytan qamçılıya və zərər verə bilər və bu səbəbdən (silahı idarə edən) cəhənnəmin dibində olacaq Cəhənnəm».

Diqqət yetirin ki, müsəlmanların narahatlığına səbəb olacaq daha pis bir hərəkət etmək böyük günahdırsa, çox sayda insanı qəddar

terror hücumları, partlayışlar, cinayətlər və s. ilə daimi qorxu içində saxlayanlara nə olacaq? Buna cinayətin günahını da əlavə edin. İslam quldurlarının İslam haqqında savadsız olanlara arxasında gizlənərək etdikləri budur. Uca Allahın Quranda (məna) belə buyurmasına baxmayaraq, Allahdan qorxmamaq, bu cür cinayətləri törətmək üçün Onun təhdidlərinə məhəl qoymamaq necə olar:

«Kim bir müsəlmanı qəsdən öldürərsə, onun cəzası Cəhənnəmdir, və orada əbədi qalacaq. Allah ona qəzəblənir, lənətləyir və onun üçün dəhşətli bir əzab hazırlayacaqdır» (Surə 4, ayə 93).

Diqqət yetirin ki, öldürmək müxtəlif bələlərə səbəb olur. Şirkdən başqa hər hansı bir günah üçün Allah bu qədər əzab vermir. Bu səbəbdən qatil bu dünyada kədər və narahatlıq içərisindədir, küfr içində ölə bilər və axirətdə onu dəhşətli bir cəza gözləyir. Həmçinin şəriətə görə, müsəlmanlarla sülh içində yaşayan dinsizləri öldürmək qadağandır.

Şəriətə görə, şəriətinin inamsızlıq (küfr) hesab etdiyi şeyi etməmişsə, nə günah etsə də, nə şiddət etsə də, insanı xəyanətkar adlandırmaq olmaz. İmam Malik, Buxari və Müslimin nəql etdiyi hədisdə deyilir:

«Kim qardaşına kafir desə, onlardan biri kafir olar».

Yəni, səhv adlandırılan əslində belə deyilsə, ona belə deyən səhv edir.

Xatib bin Baltaat, bütperəstlərə məktub yazaraq Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) Məkkəni almaqla bağlı gizli qərarını açıqladığı ortaya çıxdı (mənası):

«Ey iman gətirənlər, Mənim düşmənlərimi və düşmənlərinizi özüünüzə dost tutmayın» (Surə 60, ayə 1).

Diqqət yetirin ki, hətta Allah Rəsulunun (ona Allahın salavatı və salamı olsun) sirlərini bütperəstlərə çatdırmaq niyyətində olan şəxs də Quranda kafir deyildir. Belə bir ağır günahdan sonra da Uca Allah Xatib bin Baltaata və digər günahkarlara müraciət edir: «Ey iman gətirənlər», Xatibin kafir olmaq niyyəti yox idi, çünki məqsədi bütperəst düşərgədəki yaxınlarını xilas etmək idi.

Yuxarıdakı Qurani -Kərim ayələri və hədislər, Qiyamət gününü anlayanlar və Allaha iman gətirənlər üçün kifayətdir, lakin daha inandırıcılıq üçün cinayət günahının şiddəti haqqında bir neçə hədis misal çəkəcəyik.

1. ***Birincisi Qiyamət günü cinayəti ilə bağlı qərar veriləcək*** (Buxari, Müslim).

2. ***Mömin qadağan qan tökənə qədər əbədi olaraq rahat olacaq*** (Hakim).

3. ***Kim yarı sözlə belə bir müsəlmanın öldürülməsinə töhfə versə, Qiyamət günü gözləri arasında: «Mərhəmətdən qovuldu» yazısı ilə Allahla görüşəcək*** (İbnu, Məcə, İsfahani).

4. ***Mümkün qədər çalışın ki, bir damla qan sizi Cənnətdən məhrum etməsin. Kim qan tökərsə, hər dəfə Cənnət qapılarına gələndə Allah onların içindən girməyi qadağan edir*** (Təbrani, Bayhani). ***Başqa bir versiyada, onları qan tökdüyü / digərlərindən beş yüz il əvvəl Cəhənnəmə atacağı deyilir*** (Bazzar).

5. ***Mömini öldürən və bununla razı olan şəxs üçün Allah heç bir vacib (fərz) və ya arzu olunan (sünnə) yaxşılığı qəbul etmər***. (Əbu Davud).

6. ***Müsəlmana söyüş söymək fiske (Allaha itaətsizliyə) işarədir və ona müharibə elan etmək küfrdür. (yəni haqqı olmadan müsəlmanlara qarşı savaşımaq icazəlidir)*** (əl-Buxari, Müslim, Tirmizi).

7. ***Mənim ümmətimə qarşı pis və yaxşı çıxan ümmətə üsyan edən, möminləri öldürən və əhdi pozan (qətl törədən) mənim ümmətimdən deyildir***. (Səhih hədis Nəsai, Əhməd).

Bu çox hörmət edilən hədis birbaşa müsəlmanlar arasında çəşqinlik yaradanlara, cihad adlandırılanlara, adi müsəlmanları liderləri ilə qarşı -qarşıya qoyanlara və bununla da müsəlmanlar arasında ixtilaf yaradanlara ünvanlanır.

Müsəlmanlar Allaha və Qiyamət Gününə iman gətirdikləri üçün qətdən mümkün qədər uzaqlaşmalıdırlar. Axirətə inanan bir müsəlman üçün, qatil olmaqdan qat -qat çox öldürülmək min dəfə yaxşıdır.

Bu gün dünyada müxtəlif terror qruplarının İslam adına etdikləri cihaddır mı?

Bu suala cavab verməzdən əvvəl cihad deyilən şeyi aydınlaşdırmaq lazımdır. Cihadın mahiyyətini anlamayanlar, cihadın silah götürərək «İslamı yaymaq» olduğuna inanırlar. Ancaq bu doğru deyil. İslamda cihadın bir neçə kateqoriyası var: böyük və kiçik.

Böyük Cihad. Cihadın ən yüksək və ən əsas mərhələsi, İslamı sözlərlə, təkzibedilməz dəlillərlə və həqiqətlərin könüllü olaraq qəbul edilməsinə səbəb olan faktlarla ucaltmaq istəyidir, çünki Qurani Kərimdə deyilir:

«Dində məcburiyyət yoxdur» (əl-Bəkerə surəsi, ayə 256).

Mübarizəni bir söz - böyük bir cihad adlandırmağa imkan verən bir təsdiqin olub olmadığını soruşsanız, bunun təkzibedilməz dəlilləri varsa, cavab verəcəyik: Bəli, var. Məsələn: çox hörmət edilən Quranda «Əl-Furqan» surəsində Allah-Təala Quranın köməyi ilə cihadı böyük cihad adlandırmışdır. Bu surə Məkkədə nazil olmuşdur ki, bu da şifahi cihadın üstünlüyünün təsdiqidir.

Sözlü, inandırma, fakt və məntiqi dəlil verməklə həyata keçirilən cihad, hər yerdə və durmadan istifadə edilə bilən bir yemək kimidir. Bunu Peyğəmbərin (ona Allahın salavatı və salamı olsun), səhabələrinin əməlləri, göstərdikləri nümunə təsdiq edir. Hamı bilir ki, Peyğəmbər (sallallahu aleyhi və səlləm) Məkkədə olarkən on bir ilini yalnız hikmətli bir kəlam və gözəl xütbələrlə Allahın yoluna, İslama çağırır. Mədinəyə köçdükdən sonra ilk iki il ərzində yalnız Haqqı çağıran yalnız şifahi bir cihad həyata keçirildi. Allah Rəsulu (sallallahu aleyhi və səlləm) 13 ildir ki, insanları İslama dəvət edir və hətta bundan sonra da, sonrakı beş il ərzində, kafirlərin hücumlarını dəf etməkdən başqa, döyüşmədi. Bundan sonra Peyğəmbər (sallallahu aleyhi və səlləm) İslam dininə müraciət edərək Bizans, Fars, Misir, Yəmən, Efiopiya hökmdarlarına da elçi göndərdi. Müsəlmanları hər zaman xəbərdar etdi ki, ilk növbədə insanlara İslamın gözəlliyini göstərmək və izah etmək, bəlağətli dəlillərlə tövhidə çağırmaq lazımdır. Çox hörmətli

Quran buyurur:

«İnsanları hikmət və gözəl xütbələrlə Allah yoluna çağırırsınız və onlarla ən gözəl nitqlə müzakirə aparırsınız» («Nəhl» surəsi, ayə 125).

Buna görə də müsəlman tarixçilər yazırlar ki, bütün dünyada İslamı qəbul edənlərin dördü üçü gözəl xütbələrin köməyi ilə onu qəbul etmişdir. Uca Allah artıq insanlara Həqiqət üçün təbii bir istək qoydu.

Şifahi cihadın səmərəliliyinin və səmərəliliyinin sübutu, Xudeybiyyə döyüşünü (Peyğəmbər Məhəmmədin (sallallahu aleyhi və səlləm) dövründə baş verən döyüşü) dayandırdıqdan və sülh müqaviləsini imzaladıqdan sonra, iki il ərzində İslamı qəbul edənlərin sayı əvvəlki on ildə İslamı qəbul edənlərin sayını aşdı. Buna görə də İbn İshaq və Zuhri (Allah onlardan razı olsun) Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) Xudeybiyyə dövründə müşriklərlə bağladığı sülhün İslamda əvvəlki zəfərlərə nisbətən ən böyük zəfər olduğunu söylədiyini söylədilər. Quranda bu sülh müqaviləsinə qələbə deyilir (Quran. «Əl-Fəth» surəsi, ayə 27).

Odur ki, insanları həqiqi moizələr, məntiqi dəlillər, hikmətli sözlər, gözəl nəsihətlər və gözəl davranışlarınızla İslama dəvət etmək lazımdır. Aşırı radikal fikirlərin tərəfdarları, İslam anlayışına uymayan və onlarla müharibə aparmaq lazım olduğunu, məhv edilməli olduğunu, mallarına və ailələrinə icazə verildiyini və mənimsənilə biləcəyini və s. iddia edən hər kəsi dərhal səhv etdilər.

Böyük cihad öz nəfsləri ilə, öz ehtirasları ilə mübarizəni də əhatə edir. İslam alimləri cihadın ən əhəmiyyətli növlərindən birinin nəfsinə qarşı (özü ilə) mübarizə apardığını iddia edirlər. İnsanlara mənəvi tərbiyə vermək, qəlblərində imanı gücləndirmək, dini təkmilləşdirmək, Uca Allaha və Onun Elçisinə (sallallahu aleyhi və səlləm) olan sevgisini gücləndirmək lazımdır. Bütün bunların ortaya çıxması üçün biliyi artırmaq, elm öyrənmək, Allahı zikr etməkdə və Ona qulluq etməkdə qeyrətli olmaq lazımdır. Buna öz nəfsləri, ehtirasları ilə cihad deyilir. Peyğəmbər (Ona Allahın salavatı və salamı olsun) yoldaşlarını belə tərbiyə etmişdir.

Axı Allah Rəsulu (ona Allahın salavatı və salamı olsun) nəfslə cihadı ən böyük cihad hesab edirdi. Müharibədən qayıtdıqdan sonra Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) buyurdu: «Biz kiçik cihaddan böyük cihada qayıtdıq». (Dailami). Bu hədisi Xatib və Beyhəqi də nəql etmişlər. (Əjluni «Kəşf ful hafs». 1-ci cild, s. 424; «AlFida 'wal-butulat» kitabında. S. 44; «İthaf». 7-ci cild, səh. 413 və s.). Bu hədis bir çox başqa hədislər tərəfindən də dəstəklənir: «Əsl mücahid (yəni cihad edən şəxs) nəfsinə (nəfsinə) qarşı mübarizə aparandır». Hədisi Abdullahın oğlu Əmrədən Allah onlardan razı olsun Bayhaqi Tirmizi söyləmişdir. Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) öz ardıcılığın böyük cihada qaldırdı. Böyük bir cihad bütün həyatı boyu həyata keçirilməli olduğundan, kiçik bir cihaddan əvvəl və sonra Allah Rəsulu (salləllahu aleyhi və səlləm) insanları həmişə böyük bir cihada çağırırdı. Özü ilə cihad etmənin əsas şey olduğunu Abdullah ibn Ömər (Allah ondan razı olsun) dediyi sözlər təsdiq edir: «Sən nəfslə (eqo) cihad edirsən, onunla cihad et». İbn Əbi əd-Dunyanın «Muxasabatu ən-nəfs» kitabında yazdığı budur (bax: «ƏlButulat», s. 44).

Hədislərdən birində deyilir: «Ən yaxşı cihad, Allah adına öz nəfsinizlə və nəfsinizlə mübarizə aparmaqdır» (Tirmizi, İbn Hibban, Dailəmi). Bu möhtərəm hədislərdən, həqiqətlərin, məntiqi dəlillərin, habelə nəfsani ehtiraslara qarşı mübarizənin köməyi ilə Allahın dininə çağırışın bir cihad və böyük bir cihad olduğunu görürük. Ekstremistlər nəfsləri ilə cihada çox əhəmiyyət vermirlər, özlərini xarici xüsusiyyətlərlə məhdudlaşdırırlar. Və əkdikləri bütün qarışıqlıqlar, nəfslərinə, ehtiraslara qarşı mübarizə aparmamalarının nəticəsidir.

Allah yolunda pul xərcləmək, yəni. xeyriyyəçilik, məscidlərə, mədrəsələrə yardım, ədəbiyyat nəşri, körpü tikmək, yollar, su təchizatı və s. həm də cihaddır. Buna görə də ekstremist cərəyanların və təriqətlərin nümayəndələrinin böyük bir yanıltması, cihad etdiklərini iddia edərək insanların müharibəyə, iğtişaslara çağırmasıdır. Vəhhabilərin Dağıstan, Çeçenistan, Suriya və dünyanın digər yerlərində müsəlmanlara vurduğu ziyanı bütün dünya gördü.

Bütövlükdə cəmiyyətə vurulan ziyandan danışmağa ehtiyac yoxdur, o qədər böyükdür.

Kiçik Cihad, müsəlmanların öz dinlərini sərbəst şəkildə qəbul etmələrinə, dini ayinləri yerinə yetirmələrinə, zorakılığa, aşağılanmalara və repressiyalara məruz qalmalarına icazə verilmədiyi zaman, müəyyən şərtlər altında aparılan silahlı döyüşdür.

Allah Təala Qurani Kərimdə buyurur:

«Allah sizi din üzündən sizinlə vuruşmayan və sizi yurduzdan qovmayanlara qarşı xeyirxah və ədalətli olmağı sizə qadağan etmir. Həqiqətən, Allah ədalətli insanları sevir» (Quran. Əl-Mümtəhina surəsi, ayə 8).

Bu səbəbdən «terrorçuların hələ də İslam ölkələrində apardıqları hərbi əməliyyatları cihad adlandırma bilərikmi» sualına birmənalı cavab var: Xeyr, edə bilməz!

Bu hərəkətlərə qarışıqlıq, İslama və müsəlmanlara qarşı çıxmaq deyilir. Müharibələr aparmaq və bir nəfəri öldürmək İslamın məqsədi deyil. Bu gün Rus dövlətçiliyinə qarşı müharibə edərək «İslamı yaymağa» başlayan insanlar Rusiyaya qarşı daha çox İslama qarşı mübarizə aparırlar. Etiraf etmək lazımdır ki, dünyada Rusiyada olduğu kimi sərbəst şəkildə xalqı İslama dəvət etmək imkanı olan dövlətlər azdır. Nəticə etibarilə, bu cür şəraitdə müharibə elan edən insanlar hər şeydən əvvəl İslamın, sonra Rusiyanın düşmənləridir.

Polis məntəqələrinə və kəndlərə tez -tez müəyyən pul mükafatları üçün edilən hücumlar heç bir halda cihad sayıla bilməz. Vəhhabilərin öz konfranslarında qəbul etdikləri qərarda seçdikləri «əmirilər» dən biri yazır: Əgər dünyanın hər hansı bir müsəlman ölkəsi kiminsə razılığı olmadan maddi yardım edərsə, belə bir dövlətdən cavab tələb edəcəklər. Seçdiklərindən biri dedi ki, biz Moskvanı ələ keçirəcəyik, Vatikanın üzərində yaşıl pankart quraşdıracağıq. Üçüncüsü deyir: «Hər şeyi qaydasına salacağıq». Bu gün görürük ki, bu insanlar və onların məsuliyyətsiz bəyanatları hara gətirib çıxardı. Və heç bir şübhə yoxdur ki, bu «əmirilər» in hər biri etdiklərinin cihad və İslamla heç bir

əlaqəsi olmadığını çox yaxşı bilir.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Rəsulullahın (sallallahu aleyhi və səlləm) müharibə apardığı bütün kənd və şəhərlər «dar əl-harb», yəni sakinləri İslamla müharibə elan edən yaşayış məntəqələri idi. Müxtəlif kəndlərdən və şəhərlərdən çoxlu qeyri-müsəlman tayfaların nümayəndələri onunla sülh müqaviləsi bağlamaq üçün Hz.Rəsulullahın (sallallahu aleyhi və səlləm) yanına gəldikdə, onları qəbul etdi və onlarla müqavilələr bağladı.

Peyğəmbərin (ona Allahın salavatı və salamı olsun) iradəsini tapdaladılar:

«Mən sizi tərək etdikdən sonra siz bir-birinizi öldürməklə haqq yoldan azmayın!» (Buxari)

Bu da göstərir ki, müsəlmanların qətlə yetirilməsinə icazə verənlərin hamısı peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və əlih) yolundan azan şəxslərdir.

Bu hədisdə deyilir: «Bütün dünyanın dağıdılması, Allahın yanında onun məhvi bir müsəlmanın öldürülməsindən daha asandır» (Tirmizi, Nasai).

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanları öldürmək haram olduğu kimi, müsəlmanlarla barışan kafiri öldürmək də haramdır. Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) bir hədisi var ki, müsəlmanlarla sülh içində olan bir kafiri öldürən şəxs cənnət qoxusu belə olmayacağı m söyləyir.

İndi «cihad» ın dünyanın müxtəlif yerlərində terrorçular tərəfindən öldürülmüş və partladılmış minlərlə insanı, ürəkləri qorxu salanları, əllərindən gələnləri, yurduvalarından didərgin düşmüş insanları, məskunlaşdıqları kəndləri, dağıdılmış müsəlman qadınları, ev-eşiklərini və ev-eşiklərini tərək etmək məcburiyyətində qalmış uşaqları barədə düşünün. Hansı İslamda, hansı şəriətdə hamilə qadınlara hücum etməyə icazə verilir doğum evində yatan qadınları, uşaqları, xəstələri, xəstə qocaları, Allahın başqalarına nisbətən daha mərhəmətli olduğu qadmları öldürmək və onlara hədələmək qeyri-müsəlman olsa

belə?! Məgər Allahın elçisi qəzavata (müharibəyə) qoşun göndərərkən qocalara, qadınlara, uşaqlara, din xadimlərinə, kilsələrdə olan ruhanilərə, ağac kəsməmək üçün dinc əməklə məşğul olan insanlara və s. toxunmadığına dair xəbərdarlıq etmərdimi?! Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) müsəlmanlar tərəfindən əsir alınan müşriklərə hörmətlə yanaşmağı və onlara mərhəmət göstərməyi əmr etdi. Qurani-Kərimdə, özləri yemək istəsələr də, yeməyə ehtiyac hiss etsələr belə, bu əsirləri doyuran Peyğəmbərin (ona Allahın salavatı və salamu olsun) səhabələrini tərifləyən bir ayə var (Quran. İnsan, ayə 8) (Bax «Muxtasarı təfsir İbn Kasir». Cild 3, s. 76). İslam müharibə dövründə belə mərhəmətə və incəliklərə çağırır. Terrorçular isə insanları öldürür, qorxudur, havaya uçurur və s.

Tabiiin Mücahid, Allah ondan razı olsun, demişdir: «Allah -Taala cəhənnəm əhlinə qotur göndərəcək, əti sümüyü qədər darayacaqlar. Onlardan soruşulacaq: bu sizə əzab gətirirmi? «Bəli» cavabını verəcəklər. Onlara bildiriləcək ki, bu işgəncə yer üzündə müsəlmanların zülmü üçündür ” («İthaf». 7 -ci cild, səh. 172).

Uca Allah qiyamət günü müsəlmanlara bu qədər böyük zərər və əzab gətirənlərə nə cür qaşınma göndərəcək?! Qarışıqlıq salanlar hədislərdə lənətlənmişdir. Hörmətli Quran buyurur:

«Həqiqi mömin kişilərə və qadınlara işgəncə verən və tövbə etməyən insanlar cəhənnəmdə şiddətli bir əzaba düşər olacaqlar və atəşlə əzab çəkəcəklər» (Quran. Buruc surəsi, ayə 10).

Bir çox terrorçu qruplaşmaların başçıları onlara «öz cihad» ın böyüklüyündən, Allah yolunda ölümündən, müharibəyə göndərilməsindən danışaraq, görəsən niyə, özləri qaçıb gizlənilir? Əgər danışdıqları cihaddırsa və ölənlər şəhiddirsə, niyə özləri ölə bildikləri yerdən qaçırlar?

Öz nəfsi ilə mübarizə (eqo, ehtiraslar), dilin köməyi ilə İslamı aydınlaşdırmaq, Allah yolunda pul xərcləmək, İslamı yaymaq və ucaltmaq - bütün bunlar cihad və böyük bir cihaddır. Və «vəhhabi cihadı» əsl qarışıqlıqdan başqa bir şey deyil [2, s. 184-195].

Müasir dünyada ekstremizm ideyalarının tərəfdarlarının qanlı əməllərinə görə İslamın əsl dəyərlərini dərk etməkdən uzaq olan bir insana müsəlman obrazı, yumşaq desək, mənfi, bəzən isə müsəlman obrazı terrorçu ilə eyniləşdirilir. Terror nədir? Terrorizm-zorakılığın ideologiyası, müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün qorxutmaq, yatırmaq və ya məhv etməyə yönəlmiş zorakı hüquqazidd əməllər praktikasıdır.

İslamdan bixəbər insanların bu cür fikirləri son onilliklərdə baş verən hadisələr və hazırda Yaxın Şərqdə baş verənləri nəzərə alınmaqla əsassız deyil.

Bunlar zahirən Müsəlmanlara oxşayan, Quran oxuyan, dillərində Müsəlman kimi sözlər olan, amma əslində qorxunc şeylər edən insanlardır. Peyğəmbər (sallallahu aleyhi və səlləm) bizə belə insanlar haqqında xəbərdarlıq edib:

«Dünyanın Sonuna yaxın zamanlarda, insanlar ən gözəl yaradılışların (yəni Peyğəmbərin (Ona Allahın salavatı və salamu olsun)) sözlərini söyləyəcək, ancaq gələcəkdə gənc və ağılsız ağılla görünəcəklər. dəşilmiş oyundan uçan ox kimi İslamdan çıxdı. Bu insanların imanı boğazından aşağı keçməyəcək ...» (Buxari (Səhih, No 3611); Müslim (Səhih, No 1066)).

Xüsusilə, bu gün Yaxın Şərqdə baş verənlər İslam prinsiplərinə zidd fikirlərə malikdir. «İslam Dövləti» adlandırıldığı iddia edilən təşkilat, Yer üzündə bir insanın etdiyi ən pis şeyləri birləşdirdi. Bütün şəhərlərin dağıdılması, mədəni obyektlərin dağıdılması, elm adamlarının məzarlarının uçurulması, ən azğın formalarda çoxsaylı qətlər və bu tam siyahı deyil. Üstəlik, bütün bunlar çox yüksək peşəkar səviyyədə lentə alındı və düzəldildi, bundan sonra qlobal İnternetdə təkrarlandı. Qurban şüurunu məharətlə idarə edən, məqsədlərinə uyğun gəlmək üçün Qurani -Kərimin sətirlərini və Peyğəmbərin (səlləllahu aleyhi və səlləm) kəlamlarını yanlış təfsir edən, təriqətlərini yeni tərəfdarlarla dolduran peşəkar işə götürənlər də orada çalışdılar.

Bütün bunlar dinin heç bir şəkildə qəbul etmədiyi zülmüdür (zülm). Peyğəmbər (Ona Allahın salavatı və salamu olsun) Uca və Böyük

Rəbbin sözlərini çatdıraraq dedi: «Ey bəndələrim, həqiqətən, Mən Özümə zülm etməyi haram etdim və bunu sizin aranızdada haram etdim! ...»

Uca Allah qullarına haqsızlıq etməyi, bir -birlərinə qarşı haqsızlıq etməyi və hər kəsin başqalarına qarşı haqsızlıq etməyi qadağan etməsinə, ədalətsizliyin özlüyündə qəti olaraq qadağan edildiyinə işarə etməmişdir. Həmçinin Peyğəmbərin (ona Allahın salavatı və salamı olsun) hədisində haqsızlığın Qiyamət günü qalın qaranlığa çevriləcəyi deyilir. Müsəlman olub -olmamasından asılı olmayaraq dinc insanların öldürülməsi, şübhəsiz ki, bir insanın cəzalandırılacağı ən ağır günahdır. Abdullah bin Amr bin əl-Asın (Allah onlardan razı olsun) Allah Elçisinin (ona Allahın salavatı və salamı olsun) belə dediyini nəql edir:

«Böyük günahlar arasında Allaha şərikin qoşmaq, valideynlərə itaətsizlik etmək, bir nəfəri öldürmək və yalançı and içmək var». (Buxari).

Özləri bunu etməyən, lakin hər hansı bir şəkildə bu cür hərəkətlərə haqq qazandıran və ya kömək edənləri də bu cinayətlərin ortağı olanları qeyd etmək lazımdır. Allah Rəsulu (ona Allahın salavatı və salamı olsun) demişdir:

«Günaha yarım sözlə belə kömək edən, bu günahın ortağı olur».

Dini savadsızlıq, İslamın əsl dəyərlərini anlamamaq bu təriqətlərin yeni insanlarla doldurulmasının əsas səbəbləridir. Əsrlər boyu İslam sivilizasiyası xeyirxahlıq və mərhəmət mədəniyyətinin qoruyucusu və dünyanın qalan hissəsi üçün bir model olmuşdur. Qəbilələri və xalqları fəth edən müsəlmanlar onları bu dinin dünya dininə çevrilməsinə töhfə verən müsəlman doktrinasını zorla mənimsəməyə məcbur etmədilər.

Peyğəmbərin (Ona Allahın salavatı və salamı olsun) həyatından bir epizodu nəzərdən keçirək.

Ramazan ayı hicrətin 8 -ci ili idi. Peyğəmbər (ona Allahın salavatı və salamı olsun) on minlik bir ordu ilə Məkkəyə yaxınlaşdı. Müsəlman

ordusunu görəndə Məkkəliləri bürüyən qorxu, şəhəri döyüşmədən təslim olmağa məcbur etdi. Rəsulullah (sallallahu aleyhi və səlləm) şəhərə fatih olaraq girdi. Kəbənin içərisində iki rükət namaz qıldıqdan sonra ətrafına toplaşan Məkkəlilərə müraciət etdi: «Ey Qureyş, səninlə nə edəcəyimi düşünürsən?» Cavab verdilər: «Səndən yaxşılıq gözləyirik, ey səxavətli qardaş və səxavətli qardaşın oğlu!» Sonra Peyğəmbər (sallallahu aleyhi və səlləm) buyurdu: «Bu gün məzəmmət əsitməyəcəksiniz! Gedin, azadsınız!»

Uzun illər müsəlmanları öldürən, qovan və müsəlman camaatım və Peyğəmbərin özünü (sallallahu aleyhi və səlləm) silməyə çalışan bütperəstlərə Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) göstərdiyi mərhəmət və xeyirxahlıq, ona olsun), Məkkə sakinlərini əziyyət çəkdi və nəticədə Məkkəlilərin əksəriyyətinin İslamı qəbul etməsinə səbəb oldu.

Peyğəmbərinin Qurani Kərimdə bildirildiyi kimi, ələmlərə rəhmətlə göndərdiyi din, dağıdıcı ola bilməz. Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) bir çox kəlamları və Qurani -Kərimin sətirləri sülhə, mərhəmətə, yaxşılığa, yaradılışa və inkişafa çağırır, amma elə insanlar var ki, bütün bunları görmürlər. Uca Allah Quranda müsəlman ümmətini xarakterizə edərək buyurur:

«Siz müsəlmanlar (Allahın) yer üzündə (insanların xeyrinə) yaratdığı ümmətlərin ən yaxşısısınız; yaxşılıq etməyi əmr edirsən və məhkum olanı etməyi qadağan edirsən və Allaha inanırsan».
(Quran, 3: 110)

Yəni Allah -Təala müsəlmanları yaxşı işlər görənlər və pis işlərdən çəkindirən iman əhli olaraq xarakterizə etmişdir. Bəs bu təsvirə qarşı çıxanlar necə? Müsəlmanlar, ən yaxşı Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) gözəl əxlaqı inkişaf etdirmək üçün göndərdiyi ən böyük və ən sevimli cəmiyyətidir və buna görə də təsdiqlənən hər şeydə nümunə olmalıdır.

Həzrət Məhəmməd (sallallahu aleyhi və səlləm) insanların ən mərhəmətlisi idi, çünki o, Allahın sevimlisidir və Uca Allah ona haqq dini öyrətmişdir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Quranda

aşağıdakı mənaya malik bir ayə vardır:

«Mən səni (Məhəmməd) yalnız aləmlərə (bütün məxluqlara) rəhmət olaraq göndərdim». (Quran, 21: 105)

Uca Allah adlarından ona iki ad verdi - Raufun və Rahim, yəni şəfqətli və mərhəmətli. Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) özü həmişə buyurmuşdur: *«Mərhəmətli ol, o zaman sənə də rəhm edərlər»*. Həmçinin buyurdu: *«Mərhəmətsiz olana Allah rəhmsizdir»*. Səhabə Ənəs (Allah ondan razı olsun) qeyd edir: *«Ailədə Məhəmməd peyğəmbərdən (sallallahu aleyhi və səlləm) daha yaxşı xasiyyətli və şən bir insan görmədim»*.

Və bu İslam dinidir!

İslamda insanın bütün əməlləri «Bismillahi Rəhmani Rəhim» sözləri ilə başlayır. Onları tərcümə etsək, mənası belədir: «Bu dünyada hər kəsə rəhm edən Allahın adı ilə başlayıram və yalnız buna inanıram».

Yəni bu sözlərdən aydın olur ki, Allah Təala Rəhmlidir və İslam bizə belə olmağı öyrədir.

Həzrət Məhəmməd (sallallahu aleyhi və səlləm) onun üçün ən çətin gündə belə mərhəmət göstərdi. Bunun təsdiqi həyatından bir hadisədir. Məhəmməd (sallallahu aleyhi və səlləm) sakinlərini doğru yola çağırmaq üçün Taif şəhərinə gəldikdə orada anasının qohumları yaşadığı üçün onların dəstəyinə ümid edirdi. Taifə gəlib zəng etməyə başlayanda şəhərin ağsaqqalları bütün cahil, axmaq adamları, oğlanları bir yerə toplayaraq Peyğəmbəri (sallallahu aleyhi və səlləm) danlamağa və daş atmağa məcbur etdilər. Məhəmmədlə (sallallahu aleyhi və səlləm) birlikdə sadıq yoldaşı Zeyd bin Haris idi. Peyğəmbəri (sallallahu aleyhi və səlləm) qorudu, daşların ona düşməməsi üçün hər şeyi etdi. Amma təəssüf ki, Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və əlih) yaralandı və onlar Allahın Rəsulunun (sallallahu əleyhi və əlih və səlləm) ən qatı düşmənlərindən biri olan məkkəlinin bağında qaldılar. Baş verənlərdən kədərlənən Məhəmməd (sallallahu əleyhi və səlləm) və onun əhli orada gizlənmişdir. Sonra Peyğəmbər (ona Allahın salavatı və salamı olsun) birdən göydən gələn Cəbrayıl (əleyhissalam)

mələyinin səsini eşitdi. Məhəmmədə (sallallahu aleyhi və səlləm) üz tutdu: «Uca Allah sənın xalqının sənə necə cavab verdiyini bilir və dağların mələkləri sənə Allah tərəfindən təvazökarlıqla gəlmişdi, onlara hər hansı bir işi yerinə yetirmələrini əmr edə bilərsən «. Mələk təklif etdi: «Onları şəhərə endirməyimizi istəyirsən?» Amma Peyğəmbər (sallallahu aleyhi və səlləm) dedi: «Xeyr, yenə də ümid edirəm ki, Uca Allah onların nəslini tövhid edəcək (Tək Allaha - Allaha ibadət edəcək)». Peyğəmbərin (ona Allahın salavatı və salamı olsun) mərhəmətini və dinini başa düşmək üçün təkəcə bu iş kifayət deyilmi! Məhəmmədə (salavat və salam və rəhmət və bərəkət) bu xalqı məhv etmək hüququ verildi, Allah Özü ona mələklər göndərdi və hər şeyə baxmayaraq onları bağışladı.

Hətta keçmişdəki döyüşlərdə belə, müsəlmanlar düşmənlərinə hörmətlə yanaşır və onlara rəhm edirdilər. Bunun nümunəsi, İmam Şamilin məşhur naibi (Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizədə Dağıstan və Çeçenistan dağlıqlarının əfsanəvi lideri) Əhberdil Məhəmmədin nümunəsidir.

19 -cu əsrin 40 -cı illərində Əhberdil Məhəmməd İmam Şamil ordusunun bir hissəsinə başçılıq edirdi. Döyüşlərin birində çoxlu düşmən öldürüldü. O günlərdə çar əsgərlərinin pis bir adəti vardı - onları təqdim edərək pul mükafatı almaq üçün öldürülmüş muridlərin (o vaxt İmam Şamilin əsgərləri adlanırdı) başlarını və ya qulaqlarını kəsmək. Naib keşişi düşmən düşərgəsindən qaçırmaq üçün kəşfiyyatçıları göndərir. İki nəfər gətirdilər və sonra gözlənilmədən Əhberdil Məhəmməd kahinlərdən xristian ənənəsinə görə öldürülən əsgərləri dəfn etmələrini xahiş edir. Sonra öldürülənlərin hamısı dəfn edildi, Naib döyüşçüləri isə qəbir qazmağa kömək etdilər. Belə bir xeyirxah əməldən sonra bu barbar əsgər adəti yox oldu, Qafqazdan gələn «vəhşilər» çar əsgərlərinə gözəl davranışlar aşıladılar. Belə bir xeyirxah əməldən sonra bu barbar əsgər adəti yox oldu, Qafqazdan gələn «vəhşilər» çar əsgərlərinə gözəl davranışlar aşıladılar.

Burada Şamil İmamətində baş verən Qafqaz müharibəsi dövrünə aid tarixi faktları da xatırlatmaq yerinə düşər. Məşhur tarixçi

R.Mağomedov yazır ki, ‘Şamilin kürəkəni Əbdürəhman qaçaq və əsirlərin İmamətdə qalması haqqında məlumat buraxdı. «Şamilin çoxlu qaçaq rus əsgər və zabitləri, kazakları vardı və onları çox yüksək qiymətləndirirdi. Məhkumlar və qaçqınlar üçün Vedenə yaxınlığında kilsə və kilsə olan ayrı bir kənd tikildi’’(məbədlərin inancına görə yaşamasına mane olmadı).

«İmamətin paytaxtında ruslar, polyaklar, gürcülər və bir çox rusdilli insanlar yaşayırdı. Başqa bir yazıçı-tarixçi Şapi Kaziyev yazır ki, dağlıqlarla bərabər və öz inancları ilə yaşayırdılar.

Şamil, tutulduqdan sonra Kaluqadakı həyatını təsvir edərək yazır: «Əsirlikdə olan əsgərlər də Şamili görməyə gəldilər. İmamın qarşısında əyildilər və bunu niyə etdiklərini soruşduqda, belə cavab verdilər: «Deməli, Şamilin yanında yaşayan və ya keçən məhkumlar üçün yaxşı idi. Bizi incitməyimizi əmr etmədi, ancaq ona bir şikayət daxil olan kimi dərhal əsiri götürüb yanına apardı və hətta cinayətkarı cəzalandırdı».

Məşhur tarixçi Moşe Hammer yazır ki, «Şamil heç vaxt İslamı qəbul etməmişdir. İncasına bağlı olanların hamısı imam iqamətgahının yaxınlığındakı «Rus qəsəbəsi» ndə əvvəlcə Darqoda, sonra Novy Darqoda yaşayırdılar. Burada adət və ənənələrinə uyğun yaşamaq haqları var idi. Bir pravoslav kilsəsi və bir keşiş də var idi».

Bu və buna bənzər bir çox faktlar, əsl İslamın heç bir yerdə və heç vaxt şiddət tətbiq etmədiyini göstərir.

Bu gün dünyanın bir çox yerində günahsız insanların, insanların qətləri, bütün xalqlara qarşı terror aktları, qanlı toqquşmalara səbəb olan süni şəkildə yaradılan qarşıdurmalar törədilir. Səbəb cahillik və cəmiyyətə inamsızlıqdır.

Ayrıca, İslam bədəninizə, ruhunuza zərər verməyinizə, başqasını incitməyinizə və ya hətta qorxutmağınıza icazə vermir. Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) buyurdu:

«Yüksək bir yerdən tullanıb ölən, özünü öldürən kimi, cəhənnəmdə əbədi olaraq atlayacaq. Zəhər içdikdən sonra ölən də

Əbədi olaraq zəhər içərək cəhənnəmdə olacaq. Kim özünü bıçaq, silah və ya başqa bir şeylə öldürərsə, əbədi olaraq cəhənnəmdə qalar və özünü öldürər».

Uca Allah Quranda buyurur:

«Özünüzü öldürməyin! (sizi yox edib yerinizə sizin kimiləri gətirər). Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir!» («ən-Nisa» surəsi, ayə: 29).

O kəslər ki, bədənlərini (ən böyük ne ' mətlər içində) dolandırıb (imandan) üz döndərər, özlərini də (qiyamət günü) şiddətli bir əzaba düçar edər, özlərinə zülm edərlər!

Əgər vəhhabilər öz sözlərini təsdiqləmək üçün Quran ayələri və hədis uydururlarsa, onlara inanmağa tələsməyin, əvvəlcə Quranın düzgün təfsir edildiyini yoxlayın, onların iddialarını mötəbər təfsirlərlə (təfsirlərlə), hədislərlə və böyük ilahiyyatçı alimlərlə müqayisə edin. Əgər bunu özünüz tapa bilmirsinizsə, bilikli alimlərdən soruşun. Çünki onlar Quranın ayələrinə və hədislərinə əsasən, insanları özlərinə cəlb etmək üçün rəvayət edirlər.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müsəlmanlar həm müsəlmanlar, həm də başqa dinə mənsub olan insanlar qarşısında öz mənəvi simasına görə məsuliyyət daşıyırlar.

İslam əxlaqının əsasını mərhəmət, hikmət, fədakarlıq, əxlaq, bağlışlanma və ədalət təşkil edir.

Hər bir müsəlmanın vəzifəsi bütün insanlara xeyirxahlıqla yanaşmaqdır. Allah Təala Qurani Kərimin bir ayəsində müsəlmanlara zərər verənlərə belə yaxşıqla cavab vermələrini əmr edir.

Allah Rəsulu (sallallahu aleyhi və səlləm) insanları dinc olmağa, İslam qanunlarına riayət etməyə və bir insana qarşı şiddətdən tamamilə imtina etməyə çağırırdı. Müsəlmanlara dedi: «İman bütün şiddətin rədd edilməsidir; əsl mömin zorakılığı dəstəkləməsin».

İslamda şiddətə və terrora yer yoxdur!

Dağıstan Respublikası ərazisində müxtəlif konfessiyaların, etnik qrupların və xalqların birgə dinc yanaşı yaşamasının tarixi təcrübəsi

Dağıstan Respublikası, Rusiya Federasiyasının ən çoxmillətli və sıx məskunlaşan subyektlərindən biridir. Burada, kiçik bir ərazidə, 30-u yerli xalq və alt qrupları olan 100-dən çox millət və millətin nümayəndəsi yaşayır.

Cümhuriyyətdə titullu bir milliyyət yoxdur, amma hazırda respublikanın 14 etnik qrupuna siyasi atributlar bəxş edilmişdir. Əhali baxımından Dağıstan Respublikası Rusiya Federasiyasında 25-ci yerdədir.

Dağıstan, Avropa və Asiyanın, Şərq ilə Qərbin, eyni zamanda üç dünya dininin (xristian, islam və buddist) qovşağında yerləşən, çoxmillətli olması ilə bənzərsiz Rusiya Federasiyasının bir quruluşudur.

Uzun əsrlər boyu müasir Dağıstan ərazisində xanların, ütsmiyyənin, şamxalların rəhbərlik etdiyi bir çox feodal-siyasi, milli birləşmə var idi. Bu şərtlərdə Dağıstan etnik qrupları, yaşamaq üçün orta qəzilərində dinc yanaşı yaşamaqı və yaradıcı həyatı təmin edən təsirli siyasi həll yolları tapdılar: Yerli tarixçi alimlər Məhəmməd-Rəfidən (XIV əsr) Həsən Alkadariyə (XIX əsr) qədər yalnız millətlərarası ziddiyyətləri qeyd etmədilər, həm də davamlı daxili qarşıdurmalar, dağlıqların yürütdükləri müstəqillik müharibələri tarixindəki milli faktoru tamamilə görməməzlikdən gəldilər, xarici və ya daxili siyasi həyatda tarixən əhəmiyyətli digər hərəkətləridə görməməzlikdən gəldilər. Münaqişə vəziyyətlərindəki etnik faktor tamamilə yox idi. Dağıstan da o dövrdə elə bugünkü kimi çoxdilli idi.

Tarix göstərir ki, Dağıstan xalqları heç vaxt bir-birlərinə qarşı vuruşmayıblar. Əsrlər boyu burada millətlərarası münasibətlərin özünütənzipləmə mexanizmləri kortəbii şəkildə inkişaf etmiş, tolerantlıq ruhu, mahiyyət etibarını ilə humanist olan millətlərarası ünsiyyət prinsipləri və institutları qurulmuşdur.

Təqdimatçı kimi Dağıstanın etnik və etiraf mozaikasının müxtəlif millətlərin və mədəniyyətlərin tarixinin qarşılıqlı təsirinin məhsulu çıxış edir. Dağıstanın müxtəlif etnik qrupları arasında bir-birinin mədəniyyətinin, dilinin, ənənələrinin və adətlərinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənən coğrafi yerləşmə, dostluq, qohumluq və tarixi qarşılıqlı əlaqərini, respublikanın milli tərkibinin mənzərəsini özünəməxsus edən təbii bir dünya hadisəsini qlobal miqyasda təşkil edir.

Dağıstanın çoxdilliliyi təbii-tarixi mühitin mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Kimisi düzənliyə yerləşdi, kimisi dağlıq bölgələrə yiyələndi. Millətlərin hər biri vahid bir bütünün hissəsidir. Müasir Dağıstanlıların qədim əcdadları sonradan müstəqil dillərə parçalanan vahid bir Pradaqistan dilinə sahib idilər.

Məşhur tarixçi R.M. Maqomedov “cənub hissəsi də daxil olmaqla indiki dağlıq əhalinin vahid bir etnik qrup olduğunu iddia etdi. Etnik mədəni fərqlər ən azı 4000 il əvvəl Dağıstanda görünməyə və güclənməyə başladı. Bundan əvvəl dağlıqların əcdadları eyni dildə danışirdilər və eyni mədəniyyətə mənsub idilər».

Beləliklə, «birləşmiş Dağıstan» anlayışı, Dağıstan xalqlarının əbədi birliyin ortaq köklərinə sahib olması deməkdir.

Dağıstan birlik bizim tarixən mövcudluğumuzun əsas şərtidir. Vahid camaat təşkilatı dağlıq ölkəyi bütün digər fərqlilikləri neytrallaşdıran monolitliklə təmin edirdi. Dağıstan Birliyinin digər mühüm amili VIII-XV əsrlərdə onun xalqlarının İslam dininə, İslam mədəni-dini ənənələrinə qoşulması idi. Bununla yanaşı, adətin və şəriətin özünəməxsus «birləşmə üsulu» Dağıstanın İslam dünyasının qalan hissəsi ilə yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. Dağıstan xalqları birlikdə yaşamaq üçün ən dəyərli min illik təcrübəyə sahibdirlər.

Dağıstan zehniyyəti milli dəyərlərlə müqayisədə insan həyatının dəyərinin nüfuzunu tanıma xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur və bu təbii olaraq milli dillərin dəyərinə qədər uzanır. Buna əlavə olaraq əlavə edə bilərik ki, respublikada, Rusiya Federasiyasının digər

bölgələrindən fərqli olaraq, xalqlar arasında bir-birinə hər hansı bir dil tətbiq etmək zəminində heç vaxt həddi aşmamışdır. Dil azadlığı da daxil olmaqla fərdi azadlıq, Dağıstanlıların əksəriyyətinin, xüsusən də gənc nəslin gözündə prioritet bir dəyər olaraq qalır.

Buna bir nümunə sosial proseslərin normallaşmasında böyük rol oynayan Dağıstan millətlərarası ailəsidir və Dağıstanda bu cür evliliklərin sayı ildən-ilə artır. Məhz bu ailələr obyektiv milli quruluşlarına görə müxtəlif səviyyəli nümayəndələr arasında ən yaxın qarşılıqlı əlaqəni təmin edən, millətçi hisslərin aradan qaldırılmasına, milli xüsusiyyətlərə qarşı tolerantlıq və hörmətin formalaşmasına töhfə verən, geniş dünyagörüşünü inkişaf etdirən və insanı insanlaşdıran insanlardır. Bu cür ailələrin uşaqları millətçi təəssübkeşlikdən azad olurlar. Bu, bizim fikrimizcə, millətlərarası ailəni Dağıstan cəmiyyətinin reallığında müsbət bir amil kimi qəbul etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə Dağıstan xalqları sabit ailə əlaqələrinin qorunması ilə xarakterizə olunur. Onları bir piramida şəklində təsəvvür etsək, onda onun təməlində ailə bağları olduğunu, onda tuxumun mənafeələrini, yəni yaxın və uzaq qohumlar da daxil olmaqla. Bunların üstündə kəndlərinin, bölgələrinin, milliyyətlərinin təmsilçilərinə həmyerlilərin bağlılığı var və yalnız sonrakı yuxarı səviyyədə millətlərarası əlaqələrin gücləndirilməsinə üstünlük verilir. Eyni zamanda, aşağıdan yuxarıya doğru irəlilədikdə prioritet ümumiyyətlə zəifləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyətdə söhbət qəti şəkildə müəyyən edilmiş qaydalardan daha çox stereotiplərdən gedir.

Dağıstanlıların kimliyinin təməli etnikdən ibarət olan köhnə çoxmərtəbəli bir qüllə şəklində təmsil edilə bilər («Mən Kumuk», «Mən Avar», «Mən Darginəm»), respublikaçı («Mən Dağıstanlıyam») və milli-dövlət kimliyi («Mən-Rusam»).

Dağıstandakı etnik kimlik konsepsiyası, bir insanın müəyyən bir etnik qrupa mənsubiyyətini təyin etməsi və özünüdəkinin əks olunması kimi yozulur.

Dağıstanlıların milli-ərazi (respublika) kimliyi kənd və şəhər icmalarının hər cəmiyyətin dilini, ləhcəsini və mədəni kimliyini qorumasına imkan verən bu cür yaşayış normalarını və ənənələrini qurduğu və müdafiə etdiyi vahid bir sosialmədəni məkan kimi təqdim olunur. Üstəlik, bir fərdin etnik mənsubiyyətinə, müəyyən bir kənd cəmiyyətinə mənsub olma ilə müqayisədə həmişə ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşımışdır. Doğma camaata bağlılıq (kənd və ya kənd icmalarının birliyi) bir Dağıstanlının xüsusi, «ilkən» mənəvi vəziyyətidir.

Bir Dağıstanlının dünyagörüşü və öz şüuru, nə qədər sərhədsiz olsa da, doğma kəndindən qaynaqlanır və nəticədə eyni yerə qaydır. Məsələn, belə görünür ki, uzaq Türkiyədə ulu babalarından bir əsr yarım əvvəl qalmış bir Dağıstan kəndi, müasir nəsillərin heç görmədiyi bir kənd ola bilərmə? Türkiyədə Dağıstandan gələn bütün mühacirlərin (Kumıqlar, Avarlar, Darginlər və s.) sayılırlar.

Ancaq bu gün də Türkiyədə ölən Dağıstanlıların məzar abidələrinin üstündə “Dorgeli’den”, “Rugudjadan”, “Kadardan” yazmağa davam edirlər. Beləliklə, bir Dağıstanlının öz şüurunun əsas və ən vacib komponenti onun qəbilə mənsub olması və kənd cəmiyyətinə (ərazisinə) daxil olmasıdır.

Əgər müxtəlif etnik qurumlara mənsub olan iki icma arasında münaqişə baş versə, o, etnos tərəfindən «öz icmaları üçün» himayəçilik etmədən razılaşmalar və adatlarla son qoyulurdu. Beləliklə, aydın, tanınmış sərhədləri olan mövcud ərazi sistemi statusla təmin edildi. Dağıstanda, öz ərazilərinə etnosların məcburi birləşdirilməsi ilə bağlı xarici dil birləşmələri üçün etnik assimilyasiya, xüsusilə də, başqalarının ərazilərinin bir hissəsini ələ keçirmə sindromu yox idi.

Etnik amil qanuni sahədən çıxarıldı və buna görə prioritet etnoya deyil, kənd icmasına mənsubiyyətə verildi. Dağıstanda milliyyət barədə soruşmaq qeyri-etik sayılırdı: belə bir sualın ünvanlandığı şəxs ona münasibətin milliyyətindən asılı olduğunu düşünə bilər. Ümumiyyətlə «qaisy yurtlusan?» (kumyk.), «ay kissa?» (avar.), yəni. «Mən haradan gəlmişəm?» Bu, ünsiyyət dili müəyyənləşdirmək üçün

edildi.

Beləliklə, Dağıstanlılar üçün bu və ya digər kənd cəmiyyətinə (ərazilərinə) mənsub olmaları duyğusal və psixoloji doyma baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Amma bununla yanaşı, özünəməxsusluğunun daha yüksək səviyyədə saxlanması - dağıstanlılar, qafqazlılar, ruslar.

Dağıstanlılar ümumi mülki (rus) kimliyi, rus mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı olmadan təsəvvür edilə bilməzlər. Bir çox nəsillər rusların bütövlük, sülh və xalqların dostluğu ideyasından ilham almışlardır. «Mən Rusam» vətəndaşlığı hər Dağıstanlıyı bir şəxs olaraq, Rusiya Federasiyası dövlətinə mənsub olduğunu təyin edir. İnstitusional səviyyədə, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Rusiyanın bütün vətəndaşlarının ruslar kimi tanınması məsələsi Konstitusiyada təsbit edilmişdir.

Etnik kimliyin formalaşması prosesi, dini amil ilə qarşılıqlı təsir və əhəmiyyətli bir əlaqənin olması ilə əlaqədardır. Şimali Qafqaz şəraitində İslam dinini və etnik mənsubiyyəti bir-birinə qarşılıqlı dəstək verir vəsanki bir-biri ilə qidalanırlar. Burada şiddətli bir etnik etiqad İslamın dirçəlişi ilə paralel getdi.

Tarixi inkişafdakı milli-etnik və konfessional komponentlərin uzunmüddətli qarşılıqlı fəaliyyəti dinin Dağıstan xalqlarının milli psixologiyasına dərinədən nüfuz etməsinə səbəb oldu.

Dağıstan etnik və milli-ərazi qarşılıqlı kompleks əlaqə vəziyyətində qalır. Etnik mənsubiyyət mədəniyyətin, etnos ənənələrinin qorunub saxlanması üçün əsas kimi çıxış edir, milli ərazi isə ərazinin ümumiliyini, respublikanın obrazını təşkil edir. Bu şəxsiyyət növləri hər biri bir-birini təşviq edən və ya qarşı çıxan müstəqil hərəkət edə bilər.

Dağıstan, ayrı-ayrı xalqların tarixini və mədəniyyətini, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri kontekstindən kənarında bir-birindən ayrı təsvir etmək mümkün olmadığını bariz nümunəsidir. Cümhuriyyət kimliyi, müəyyən bir xalqın konkret ərazisi və milli torpaqlarında yaranır. Cümhuriyyətin öz qanunları var, dogma torpağın, kiçik

vətənin imicinin inkişafı ilə yanaşı inkişaf edir. Dağıstanda yaşayanlar üçün demək olar ki, bütün xalqlara xas olan respublika şəxsiyyətinin şüuru yerli-ərazi mənsubiyyətinin meyarlarından biridir.

Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikası xalqlarının MDB ölkələri ilə (Azərbaycan, Özbəkistan, Tacikistan) qarşılıqlı münasibətlərinin müsbət tarixi təcrübəsi

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) Rusiyanın xarici siyasətinin ən vacib regional prioritetidir. Bu dövlətlərarası birliyin yaranmasının xüsusiyyəti ondadır ki, digər oxşar birliklərdən fərqli olaraq, onun yaranması dövlətlərin inteqrasiyasının nəticəsi deyil, bir vaxtlar vahid dövlət olan Sovet İttifaqının parçalanmasının nəticəsidir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş ərazilərində 15 müstəqil dövlət quruldu, onlardan 12-si bu gün MDB-nin bir hissəsidir.

Rusiya və xüsusən RD arasında MDB ölkələri ilə münasibətlərin müsbət tarixi təcrübəsi Azərbaycan, Özbəkistan və Tacikistan təmsalında göstəriləcəkdir.

Etnik tərkibi və mədəni dəyərləri baxımından keçmiş və indiki dövrdə Dağıstan və Azərbaycan ərazi bütövlüyü də daxil olmaqla bir icma təşkil edirlər.

Azərbaycanlılar öz mentalitetinə görə, dildən başqa Qafqazın, ilk növbədə Dağıstanın, Dağıstanın yerli əhalisinə yaxındır. Azərbaycanlılar Volqa bölgəsi, Orta Asiya və Sibirdəki digər türkdilli xalqlardan yalnız həyat tərzini, mədəniyyəti, ənənələri ilə deyil, həm də antropoloji tipləri ilə fərqlənirlər. Sovet hakimiyyəti illərində azsaylı xalqların assimilyasiyası fəal şəkildə həyata keçirilirdi. Əvvəlcə Dağıstan dillərində (şahurian, udi, avar, ləzgin) yazıların işləməsi qadağan edildi.

Daha sonra uzun və yorucu mübarizədən sonra ləzgi dili az saatla ümumi təhsil məktəbində öyrənilmə hüququ əldə etdi. XX əsrin 40-cı illərində. Azərbaycandakı ləzgilərin bir hissəsi olan bütün avarlar, şaxurilər, udinlər, tatlar, talışlar «azərbaycanlı oldular».

Əslində, Azərbaycanda, Dağıstan kimi, çoxmillətli bir dövlətdir. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl (1920-1991) baş verən tarixi proseslər ümumi idi. Etnik qrupların və dillərin sintezi təbii bir proses idi. Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının tarixi etnomədəni

birliyini təmin edən bu xüsusiyyət idi. Bu icma həm iqtisadi birlik, əkinçilik və heyvandarlıqla, həm də sənaye mədəniyyətinin ənənələri ilə gücləndirildi.

Təbii ki, İslam xalqların sintezində mühüm rol oynayıb və oynayır. Ənənəvi Azərbaycanda iki yerli etnik qrup fərqlənirdi - azərbaycanlılar və ləzgilər. Bu dərəcə İslamın əsas meyillərinə də uyğundu: şiələr - azərbaycanlılar (dil nəzərə alınmır), sunilər - ləzgilər.

Azərbaycan, Rusiya və xüsusən Dağıstan arasındakı siyasi mühitdən asılı olmayaraq, xalqların tarixi etnomədəni birliyi bu iki respublikanın xalqının şüurunda, mənəvi və maddi həyatında mövcud olan bir həqiqətdir.

Rusiya və Özbəkistan xalqlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması təsir etdi və bu, Özbəkistan üçün ağır iqtisadi nəticələrə gətirib çıxardı, buna görə Daşkənd, Rusiyadan asılılığı tədricən aradan qaldırmaq üçün ümumi bir yol tutaraq, mümküncə, onunla mühüm iqtisadi əlaqələri qorudu, bərabərlik səviyyəsinə qaldırdı.

13 Noyabr 1992-ci ildə Rusiya ilə Özbəkistan arasında ticarət əlaqələrinə dair hökumətlərarası bir müqavilə imzalanmış və bu günə qədər ikitərəfli ticarətiqtisadi əməkdaşlığın təməl sənədlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. İkitərəfli iqtisadi əməkdaşlığın dəyişən reallıqlara uyğunlaşması son dərəcə ağırlı idi, əksər amillərin ona təsiri mənfi idi.

1991-1995-ci illərin sonlarında humanitar sahədə Rusiya-Özbəkistan münasibətləri tənəzzülə uğramış, əsas amillərin onların vəziyyətinə təsiri sırf mənfi görünürdü. 1992 - ci ilin ortalarında onlar əsasən MDB səviyyəsində, 1992-ci ilin ortalarından isə ikitərəfli əsasda Moskva və Daşkənd tərəfindən bu dövrdə bağlanmış humanitar sahədə sazişlərin müddəaları əsasında əməli surətdə yerinə yetirilməmişdir. Bu dövrün əsas müsbət nəticəsi 2 mart 1994-cü ildə Özbəkistan

Respublikasının Rus Mədəniyyət Mərkəzinin yaradılması oldu.

Özbəkistanın Rusiyaya qarşı nəzərəcarpacaq dönüşü 2003-2004-

cü illərdə, Qərb siyasətçilərinin Daşkəndin qeyri-demokratik olması ilə bağlı tənqidlərini gücləndirməsi və ABŞ-ın Özbəkistana hərbi və qismən iqtisadi yardımlarına son verdiyini elan etməsindən başladı. Bu şərtlər altında 16 iyun 2004-cü ildə Rusiya və Özbəkistan arasında Strateji Tərəfdaşlıq Sazişi imzalanmışdır. 2005-ci il Əndican hadisələrindən sonra, Rusiya İ.Kərimov rejimini dəstəklədikdə və Qərb ona güclü təzyiq göstərməyə başladıqda, Moskva ilə Daşkənd arasındakı yaxınlaşma sürətləndi və 14 Noyabr 2005-ci ildə tərəflər Müttəfiq müqaviləsini imzaladılar, 23 iyun 2006-cı ildə Özbəkistan KTMT sisteminə qayıtdı, bu da Rusiyaya qarşı xarici siyasətinin yenidən istiqamətləndirilməsinin başa çatması demək idi. 2006-cı ilin sonundan etibarən Moskva və Daşkənd iki ölkə ərazisində baş konsulluqlarının açılması üçün hazırlıqlara başladılar.

Rusiya ilə Tacikistan arasındakı münasibətlər uzun bir tarixə malikdirlər və zamanın sınağından ləyaqətlə keçiblər. Bu münasibətlər Rusiyanın digər bölgə xalqları ilə münasibətlərindən fərqli olaraq tamamilə fərqli bir zəmində formalaşdılar və inkişaf etdilər, bu da onlara xüsusi qarşılıqlı maraq və əhəmiyyət verdi. Bunlar aşağıdakı amillərə əsaslanırdı:

- bölgənin əsas yerli əhalisi kimi qədim taciklərin yaşayış yerlərinə, coğrafi mövqelərinin yaxınlığına əsaslanaraq;
- dövlət təhsilinin qədimliyi;
- ticarət və iqtisadi maraq;
- irqi - dil və mədəni oxşarlıqlar.

Xalqlarımızı bir qədər intuitiv və kortəbii şəkildə yaxınlaşdıran bu amillərlə yanaşı, tarixi inkişafın müəyyən bir mərhələsində rəsmi hakim dairələrinin strateji maraqlarından və faydalarından qaynaqlanan başqa səbəblər də ola bilər. Özü də onlar çox vaxt tərəflərin hərbi – iqtisadi potensialının dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişirdilər. Lakin bütün bunlarla yanaşı, əsas məqam da izlənilir: Tədricən güdrətli bir dövlətə çevrilən Rusiya Federasiyası, Qərbi və Şərqi birləşdirən ən vacib əlaqə, ruslar isə taciklər üçün taleyüklü bir ortaq, dövlətlərində

və millimədəni dirçəlişlərində bir növ xilaskar və zamin olaraq qalır.

1991-ci ildə müstəqillik qazandıqda Tacikistan inkişaf etmiş bir aqrar-sənaye ölkəsi idi və gələcək inkişafı üçün yaxşı başlanğıc mövqelərinə sahib idi. Lakin Tacikistanda başlayan vətəndaş müharibəsi onu həqiqətən ayrı-ayrı hissələrə parçalanmasına və dünya xəritəsindən tamamilə yox olmasına yaxınlaşdırdı.

Rusiya Tacikistanın birliyini və milli müstəqilliyini qətiyyətlə və ardıcıl şəkildə müdafiə etdi. Tacikistana böyük iqtisadi, hərbi və diplomatik yardım göstərildi.

İnqilabdan əvvəl və sonra Rusiya Tacikistana əsrlər boyu davam edən sosial-iqtisadi geriliyin aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətli kömək etdi. Sovet dövründə mərkəzləşdirilmiş dövlət mənbələri hesabına Tacikistana nəhəng maddi və maliyyə mənbələri, qabaqcıl texnologiyalar, elmi-texniki kadrlar və mühəndis kadrlar göndərirdi. Nəticədə, nisbətən qısa bir müddətdə Tacikistan həddindən artıq geriliyinin öhdəsindən gələrək orta iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə sahib bir ölkəyə çevrildi.

Dövlət müstəqilliyinin yeni tarixi şərtlərində Tacikistan və Rusiya arasında 8 aprel 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər imzalanmışdır. 25 may 1993-cü ildə imzalanan «Tacikistan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında» müqavilə, habelə 16 aprel 1999-cu il tarixli «Tacikistan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında XXI əsrə yönəlmiş müttəfiq münasibətləri haqqında» saziş, siyasi, hərbi, iqtisadi, ticarət və mədəni və təhsil sahələrində ikitərəfli əməkdaşlığın müxtəlif sahələrinə toxunaraq iki ölkə arasında çoxşaxəli əməkdaşlıq üçün möhkəm bir siyasi və hüquqi zəmin yaratdı.

Bu müqavilələrin hər ikisi siyasi və hüquqi sənədlər olaraq Tacikistan Respublikası ilə Rusiya arasında uzunmüddətli əməkdaşlığın prioritet sahələrini müəyyənləşdirdilər.

Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin 2004-cü il 16-17 oktyabr tarixlərində Tacikistan Respublikasına ilk rəsmi səfərindən

bəri Rusiya-Tacikistan münasibətlərinin mərhələsini keyfiyyətcə yeni hesab edilə bilər. Səfər zamanı iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin daha da inkişafına zəmin yaradan 14 mühüm müqavilə imzalanmışdır.

Rusiya ilə Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində yaranan müstəqil dövlətlər arasında münasibətlərin mahiyyəti dəyişir. Əlbətdə ki, coğrafi yaxınlıq, bəzi hallarda etnik və mədəni icma, yaxın tarixi əlaqələr bu münasibətlərə xüsusi bir xarakter verəcəkdir. Buna baxmayaraq, Rusiya Federasiyası ilə keçmiş sərhəd respublikalarının ayrı mövcudluğunun “üçüncü onluğunda” bu “xüsusi” azalmağa davam edəcəkdir. Nəticədə, bu gün bir çox rus tərəfindən psixoloji olaraq Rusiyadan ayrı, lakin tamamilə «xarici» olaraq qəbul edilən MDB dövlətlərinin çoxu tədricən xarici dövlətlər kateqoriyasına keçəcəkdir. Zaqaqaziya və Orta Asiya dövlətləri keçmiş SSRİ xaricindəki qonşuları ilə getdikcə kütləvi şüurda birləşəcəklər.

Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikasında millətlərarası və dinlərarası sahədə konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının (söz və din azadlığı) tətbiqi və yerinə yetirilməsi

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında bir şəxsin, hüquq və azadlıqlarının, dövlətin ən yüksək dəyərinin tanınması konstitusiyaya quruluşunun təməl prinsiplərindən biridir. Konstitusiyaya (Maddə 2) dövlətin insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına riayət etmək və müdafiə etmək vəzifəsini müəyyən edir. Bu, təkcə hüquq və azadlıqların geniş tanınması və qanunvericilik (Konstitusiyaya) təsbit olunmasının deyil, həm də şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin gündəlik həyatında real surətdə həyata keçirilməsinin son dərəcə vacib olması deməkdir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının deklarativ xarakter daşımaması üçün onların müdafiəsinin səmərəli mexanizminin yaradılması zəruridir. Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə («b» ç.1) uyğun olaraq, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması Rusiya Federasiyasının və onun subyektlərinin birgə səlahiyyətindədir.

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 28 maddəsi elan edir: «Hər kəsə vicdan azadlığı, din azadlığı, o cümlədən fərdi olaraq və ya başqaları ilə birlikdə hər hansı bir dinə qulluq etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini və digər inancları sərbəst seçmək, yaymaq və yaymaq və onlara uyğun hərəkət etmək hüququ təmin edilir».

Vicdan azadlığı və dini etiqad azadlığı Rusiya dövlətinin dünyəvi xarakterinə əsaslanır. Dini birliklər dövlətdən ayrındır və qanun qarşısında bərabərdirlər.

Rusiya Federasiyasında, fəaliyyəti vətəndaşların vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina və ya qanunsuz hərəkətlər etməklə vətəndaşların sağlamlığına zərər vurmaqla əlaqəli dini birliklər qadağandır.

Vicdan azadlığı, dini etiqad azadlığı və dini birliklər haqqında qanunvericiliyin pozulması Rusiya Federasiyasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 5.26-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsi vicdan və din azadlığı hüququnun

həyata keçirilməsinə maneə törətdiyinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur (Maddə 148).

Dağıstan Respublikası uzun bir dövlətçilik inkişaf tarixinə malikdir. Tarixi standartlara görə nisbətən qısa bir müddət ərzində respublikada altı konstitusiya qəbul edildi (1921, 1927, 1937, 1978, 1994, 2003). 2003-cü ildə Dağıstan Respublikasının Konstitusiyasında (Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 10 il sonra və İnsan və Vətəndaş Hüquqlarının və Azadlıqlarının Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasının təsdiqlənməsindən 5 il sonra qəbul edilmişdir) insan hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir. Hər bir vətəndaşın sahib ola biləcəyi iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni hüquq və azadlıqları (hüquq və azadlıqların bərabərliyi prinsipini pozan milli, dini və ya digər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq) təsbit edən qırx məqalədən ibarətdir.

Dağıstan Respublikasının Konstitusiyası, Rusiya Konstitusiyasının bir çox müddəasını təkrarlayır ki, bu da bir şəxsin və bir vətəndaşın əsas hüquqi hadisələrin əsas mənbəyi kimi hüquqi statusunun əsas prinsiplərinin konstitusiya əhəmiyyətini vurğulamaq üçündür.

Dağıstan Respublikası, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Rusiya Federasiyasının xüsusi etno-siyasi-coğrafi mövqeyi, tarixi inkişafın «öz yolu» və çoxmillətli olması ilə seçilən azsaylı quruluşlardan biridir. Bu bölgənin ərazisində Rusiya, Qərb və Müsəlman Şərqi ölkələrinin siyasi, məlumat və hərbi rəqabət sahəsindəki maraqları bir-birinə bağlıdır. Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V. Putin, məhz xüsusi vəziyyəti üzündən 1999-cu ildə Çeçenistan terrorçuları separatçı məqsədlərinə çatmaq üçün Dağıstan Respublikasının ərazisini işğal etdilər, «bu anda və bu yerdə Rusiyanın taleyi həll olunurdu».

Dağıstan Respublikasında insan hüquqlarının konstitusiya qorunması sisteminə aşağıdakılar daxildir: İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olan Dağıstan Respublikasının Prezidenti; Dağıstan Respublikasının Xalq Məclisi (qanunverici orqan); Dağıstan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları; federal hökumət orqanlarının ərazi orqanları. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının

qorunmasının Rusiya Federasiyası və onu təşkil edən qurumların birgə yurisdiksiyasının predmeti olduğunu nəzərə alaraq, Dağıstan Respublikasının dövlət orqanları və federal dövlət orqanları insan hüquqlarının vahid konstitusiya qorunması sistemini təşkil edirlər. Yerli özünüidarə insan güclərinin birbaşa həyata keçirilməsinin bir forması olmaqla, insan hüquqlarının konstitusiya qorunması sistemində xüsusi yer tutur.

Dağıstan Respublikasında dövlətin konstitusiya hüquq siyasətinin məqsədləri bunlardır: vətəndaşların sosial dəyişikliklərə uyğunlaşması; demokratik dəyərlərin institusionalizasiyası; bu prosesi əngəlləyən amillərin aradan qaldırılması.

Dövlət və dini birliklərin qarşılıqlı münasibətləri problemi yalnız federal səviyyədə deyil, Rusiya Federasiyasının subyektləri səviyyəsində də hüquqi tənzimlənməlidir. Dağıstan Respublikasının (RD) vicdan azadlığı haqqında qanunvericiliyi aşağıdakılardan ibarətdir: Rusiya Federasiyası Konstitusiyası, Dağıstan Respublikasının Konstitusiyası, Dağıstan Respublikasının «Vicdan azadlığı, etiqad azadlığı və dini təşkilatlar haqqında» 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunu, Dağıstan Respublikasının Qanunu 16 sentyabr 1999-cu il tarixli Dağıstan Respublikası ərazisində vəhhabilərin və digər ekstremist fəaliyyətlərin qadağan edilməsi.

Rusiya Federasiyasında dövlətlə dini təşkilatlar arasındakı münasibət, Rusiya dövlətinin dünyəvi mahiyyətinin tanınmasına, dinə münasibətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bərabərliyinə, vicdan və din azadlığının təminatına əsaslanır (Maddə 28.29 Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası).

Bənzər müddəalar Dağıstan Respublikasının 2003-cü il Konstitusiyasında yer alır və Dağıstan Respublikasının dünyəvi bir dövlət olduğunu bildirir. Məlumdur ki, heç bir din dövlət və ya məcburi olaraq qəbul edilə bilməz. «Dini birlikləri dövlətdən ayırırlar və qanun qarşısında bərabərdirlər»- Dağıstan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində deyilir.

Cümhuriyyət Konstitusiyası, konstitusiya quruluşunun zorla ləğvi və

ya dəyişdirilməsi və Rusiya Federasiyası ilə Dağıstan Respublikasının bütövlüyünün pozulması üçün hüquq və azadlıqlarının istifadəsini, silahlı birləşmələrin yaradılmasını, sosial təbliğatın, irqin, milli və dini fitnənin qızışdırılmasını qadağan edir(maddə 16).

26 sentyabr 1997-ci il tarixli “Vicdan azadlığı və dini birliklər haqqında” federal qanun Dağıstan Respublikasının “Vicdan azadlığı, etiqad azadlığı və dini təşkilatlar haqqında” qanununun Cümhuriyyətdəki etno-konfessional xüsusiyyətlərin nəzərə alınaraq əsas məzmununu müəyyənləşdirdi.

Ümumiyyətlə, Dağıstan Respublikası Qanununun hüquqi normaları, «Vicdan azadlığı və dini birliklər haqqında» Federal Qanuna zidd deyil, baxmayaraq ki, Dağıstan Respublikada dini birliklərin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində fərqlər mövcuddur.

Vicdan Azadlığı haqqında Cümhuriyyət Qanunu dini qurumların statusu ilə bağlı xüsusi bir fəsil ehtiva edir. Dini birliklərin və ya dini qrupların tərifləri yoxdur. Dini qurumları ərazi fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq yerli və mərkəzləşdirilmiş olaraq təsnif edən federal qanundan fərqli olaraq, Dağıstan Respublikasının qanunları onları yerlilərə və respublikaçılara bölür (maddə 4, maddə 10).

Dini qurumların belə bir təsnifatı, yerli və respublika dini qurumları arasında təcəvül münasibətlərinin həmişə mövcud olmadığını söyləməyə imkan verir, çünki yerli dini təşkilat respublika təşkilatının bir hissəsi ola bilməz. Dağıstan Respublikasının qanunu, bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərməyin zəruriliyi kimi bir xüsusiyyəti müəyyənləşdirərək yerli bir dini qurumun statusunu aydınlaşdırır.

Nəticə etibarilə, yerli bir dini təşkilat başqa bələdiyyənin ərazisində qanuni məqsədlərini reallaşdırma bilməz.

Cümhuriyyətdəki etno-konfessional vəziyyətin spesifikliyi, milli bir əsasda bir İslam respublika dini təşkilatının yaradılmasının yolverilməzliyini izah edir

(10-cu maddənin 6-cı bəndi). Bu qadağanın yaradılması vicdan azadlığı və dini birliklər yaratmaq azadlığının məhdudlaşdırılması ilə

əlaqələndirilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Dağıstan Respublikasının Vicdan Azadlığı Qanununda dini birlik kimi dini birliyin təşkilatı və hüquqi forması nəzərdə tutulmayıb, lakin bir respublikanın ərazisində fəaliyyət göstərən dini təşkilatın qəbul edildiyi bildirilir. Sözügedən dini qurumun dövlət qeydiyyatı üçün bir müraciət ilə qeydiyyat orqanına müraciətləri zamanı ən azı əlli il müddətində respublika qanuni olaraq adlarında «Dağıstan», «Dağıstan Respublikası» sözlərindən və onların törəmələrindən istifadə etmək hüququna malikdir).

Qanunun 33-cü maddəsində deyilir ki, on beş ildən az olmayan müddətdə onların müvafiq ərazidə mövcudluğunu təsdiq edən sənədi olmayan dini təşkilatlar hüquqi şəxsin hüquqlarından hər il həmin on beş illik müddətin çatmasına qədər yenidən qeydiyyatdan keçmək şərtilə istifadə edirlər.

Beləliklə, baxılan qanun bir təşkilati-hüquqi forma çərçivəsində dini təşkilatın mövcudluğunun iki variantını nəzərdə tutur. Birinci halda, qeydiyyatdan keçdiyi andan bir təşkilat bir hüquqi şəxsin bütün hüquqlarından istifadə edir və sonradan illik yenidən qeydiyyata ehtiyac qalmır, ikinci halda isə 15 ilə qədər illik yenidən qeydiyyat tələb olunur.

Dağıstan Respublikasının Vicdan Azadlığı Qanunu, dini təhsil müəssisələrinin yaradılması prosedurunu tənzimləyir, yalnız respublika və yerli (rayon və şəhər) dini təşkilatların nizamnamələrinə və qanunvericiliyinə uyğun olaraq, dini təhsil müəssisələri yaratmaq hüququna malikdirlər. Qanunun bu tələbləri, həmçinin dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlət orqanları tərəfindən, əlbətdə ki, qanunla icazə verilən məhdudiyətlər daxilində nəzarətin təmin edilməsinə yönəlib.

Dövlət təhsil sisteminin dünyəvi mahiyyətini ifadə edən təhlil olunan Qanun, eyni zamanda, dünya dinləri tarixinin öyrənilməsi, dini əxlaq, etika və əxlaqla əlaqəli fənlərin dövlət təhsil müəssisələrinin sisteminin tədris planlarına daxil edilməsinə imkan verir. (Maddə 8).

Vətəndaşların dini təhsil almaq hüququ maddəsinə bəzi əlavələr edildi: valideynlər və ya onları əvəz edən şəxslər, uşaqların dini təhsil almaq hüququndan asılı olmayaraq, əsas ümumi təhsil almalarını təmin etmək məcburiyyətindədirlər (7-ci maddənin 4-cü bəndi).

Dağıstan Respublikasının Vicdan Azadlığı Qanunu dini təhsilin aparılması mexanizmini inkişaf etdirən bir sıra normaları nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu normalar müvafiq federal qanunda yoxdur və bu səbəbdən yalnız bölgənin konfessional xüsusiyyətlərini nəzərə almaq baxımından maraq doğurmur, həm də Dağıstan Respublikası qanununun müvafiq normalarına ümumi federal xarakterli qüvvə vermək baxımından.

Beləliklə, Dağıstan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsi görə, həm Dağıstan Respublikası ərazisində qeydiyyatdan keçmiş, həm də qeydiyyatdan alınmamış, lakin Dağıstan Respublikası vətəndaşlarının dini təhsili aparmaq niyyətində olan bütün dini təhsil müəssisələrinin əvvəlcə müvafiq inanlı respublika dini qurumlarının nəzdində fəaliyyət göstərən ekspert şuraları ilə tədris planlarını və proqramlarını koordinasiya etmələri şərtidir. Eyni zamanda, dini təhsil fəaliyyəti göstərmək hüququ üçün dövlət lisenziyası olmadıqda dini təhsil müəssisələrinin dini təhsilə başlamaq hüququ yoxdur.

Ekspert şuralarının tərkibi Qanuna görə müvafiq respublika dini qurumları tərəfindən təsdiqlənməlidir. Eyni zamanda, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının nümayəndələri Ekspert Şuralarına üzv ola bilərlər.

Beləliklə, Qanunun mənası daxilində dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə yalnız lisenziyalaşdırma prosesində dövlət orqanları tərəfindən deyil, eyni zamanda ekspert şuralarının yaradıldığı müvafiq respublika dini təşkilatı tərəfindən də nəzarət edilməlidir.

Respublikadakı dini vəziyyətin ağırlaşması Dağıstan Respublikası vətəndaşlarının dini təhsilinin təşkili üçün bağlanmış müqavilələrin (müqavilələrin) Dağıstan Respublikasının dini işlər üzrə dövlət

orqanında qeydiyyatata alınma tələbinin tətbiqi xarici ölkələrdə (9-cu maddənin 5-ci bəndi) ilə izah edilirdi. Xaricə səyahət edən şəxslərin təhsili üzərində dövlət nəzarətinin təmin edilməsi ehtiyacının problemi həyatın özü tərəfindən qoyulmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dini ekstremistlər tez-tez xarici ölkələrdə dini təhsil adı altında təhsil almışlar və bu barədə tez-tez mətbuatda bildirilmişdir.

Dövlət hər bir vətəndaşdan qanun çərçivəsində hərəkət etməsini tələb etmək hüququnu qorumaqla yanaşı, vicdan azadlığının, etiqad azadlığının təminatlarını qeyd-şərtsiz təmin etmək öhdəliyini üzərinə götürür. Vətəndaşlar tərəfindən qurulan dini təşkilatlar Vicdan Azadlığı Qanununun tələblərinə cavab verməlidirlər. Təsis sənədlərində din, ibadət, digər dini ayinlər, habelə dinin tədrisi və dini təhsil məsələləri göstərilmədiyi təqdirdə təşkilat dini hesab edilə bilməz.

Yerli dini qurumların dövlət qeydiyyatı prosesində, Dağıstan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, respublika dini təşkilatının Ekspert Şurasının rəyi olmadığı təqdirdə təsis sənədlərini dövlət qeydiyyatı olmadan qaytarır.

Dövlət dini ekspertizasının aparılması qaydası Dağıstan Respublikası Hökumətinin 19.04.1999-cu il tarixli, 104 nömrəli «Dağıstan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi yanında dövlət dini ekspertizasının aparılması üzrə Ekspert Şurası haqqında» qərarı ilə müəyyən edilmişdir». Dini ekspertizanın aparılmasına ehtiyac həm də Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 239-cu maddəsinə («Vətəndaşların şəxsiyyətinə və hüquqlarına qəsd edən bir birlik təşkilatı») əsasən cinayət işinin başlanmasından qaynaqlana bilər.

Beləliklə, Dağıstan Respublikası, Rusiya Federasiyasında vicdan azadlığının tənzimlənməsi və təmin edilməsini təmin edən regional bir qanun qəbul edən ilk subyektlərdən biri oldu. Bu qanunvericilik aktında konfessional münasibətlərin orijinallığı nəzərə alınır, konfessiyalararası və konfessiyalararası barışıq və sabitliyin təmin olunmasına yönəlmiş hüquqi normalar yer alır.

Dağıstan Respublikası, Rusiya Federasiyasında dini ekstremizm problemi ilə üzləşən ilklərdən biri idi. Dini vəziyyətin spesifikliyi dövlət və din arasındakı münasibətləri tənzimləyən Dağıstan Respublikasının qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirdi. Dağıstan, sakinlərinin əksəriyyətinin sünni müsəlman olduğu əhalinin yüksək dərəcədə dini fəallıq göstərdiyi bir respublikadır.

Müasir tarixində Dağıstan, Dağıstan müsəlmanlarının mənəvi rəhbərliyi və vəhhabilik baxımından İslamla ənənəvi qarşıdurma yaşadı. Bunun ən parlaq nümunəsi 16 sentyabr 1999-cu il tarixli «Dağıstan Respublikası ərazisində vəhhabi və digər ekstremist fəaliyyətlərin qadağan edilməsi haqqında» Dağıstan Respublikası Qanununun qəbul edilməsidir.

Bölgədə və ölkədə bütövlükdə sabitliyi qorumaq üçün Dağıstan Respublikasında etno-konfessional tolerantlığa nail olmaq, respublikanın etnik və konfessional məkanım qorumaq və möhkəmləndirmək, dinc yanaşı yaşamaq və Rusiyanın Dağıstanın vahid ərazi və dini məkam çərçivəsində müxtəlif xalqların və nominalların əməkdaşlığı və bölgənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla regional bir dini siyasət modelinin əsaslarını inkişaf etdirdi.

Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə görə, müəyyən dini təriqətə mənsub olan dini inanclara əsaslanan hər hansı bir ayrı-seçkiliyin təzahür etməsi qanunsuzdur. Əlbətdə ki, bu vəziyyətdə vətəndaşların məhkum edilməsi qanunvericiliyə zidd olmamalıdır.

Bəzi ölkələrdə Quran normaları qanun normalarına bərabər tutulur. Rusiya Federasiyasının bir hissəsi olaraq Dağıstan Respublikasında təbii olaraq o hüquq mənbəyi ola bilməz. Bununla birlikdə, əxlaq normaları hüquq normalarına zidd deyil, üstəlik həqiqi qanunun əxlaqi və etik baxışlara əsaslanan əxlaqi bir qanun olduğu fikri üstünlük olaraq qalır. Buna baxmayaraq, Rusiya Konstitusiyasının 14-cü maddəsində təsbit edilmiş dünyəvilik prinsipini unutmamaq olmaz: «Rusiya Federasiyası dünyəvi bir dövlətdir.

Heç bir din dövlət və ya məcburi olaraq qurula bilməz, dini birliklər dövlətdən ayrılır və qanun qarşısında bərabərdirlər».

İnternet ekstremist düşüncənin formalaşması, maliyyələşdirilməsi və terror təşkilatlarına yeni üzvlərin cəlb edilməsi vasitəsi kimi

İnternet, ümumdünya şəbəkəsi, hal hazırda bütün beynəlxalq və milli terror və ekstremist təşkilatların istifadə etdiyi əsas məlumat və təbliğat kanalıdır.

İnternetin mövcudluğu və populyarlığı tək-cə bir şəxsin və ya bir qrupun şüurunu idarə etməyi deyil, həm də bəzi hallarda dövlətin əsas geosiyasi potensialını - milli zehniyyəti, mədəniyyəti və xalqın mənəvi vəziyyətini dəyişdirməyə imkan verir. İnternetin istifadəsi çox asandır və kompüterlərdən, oyun konsollarından, müxtəlif cihazlardan və telefonlardan qoşularkən xüsusi bilik tələb etmir.

Şəbəkə üzərindən məlumat yayılması böyük vəsait tələb etmir, əks əlaqə mexanizmi saytların istifadəçisi ilə effektiv ünsiyyət qurmağa imkan verir, və məlumat ötürülməsinin yüksək sürəti, şəbəkənin beynəlxalq təbiəti yalnız istifadəçilərin kütləvi auditoriyasının olmasını deyil, həm də onların anonimliyinin qorunmasını, geniş interaktiv xidmətlərin seçilməsini nəzərdə tutur. İnternetdəki ideoloji qarşıdurma tədbirləri, ənənəvi çağırışlar və milli təhlükəsizliyə təhdidlərlə yanaşı, qeyri-hərbi vasitə olaraq siyasi və strateji hədəflərə çatmaq üçün və təsir etibarını ilə hərbi terrorizm vasitələrini üstələyir.

Açıq terror saytları ilə yanaşı (və bu gün də bir neçə min nəfər var) şəbəkədə birbaşa terror təşkilatları ilə əlaqəsi olmayan, lakin ideologiyalarını bölüşən və terrorçulara müxtəlif formalarda dəstək verən çox sayda xəbər portalları və sayt var.

Bir çox saytlar vaxtaşırı ünvanlarını, qeyd serverlərini dəyişdirir; ekstremist və terrorçu təşkilatların strukturlarına getdikcə kompüter və telefon hücumlarını yaxşı bilən, xarici dilləri bilən, manipulyasiya texnologiyaları və istifadəçi psixologiyasını bilən mütəxəssislər daxil olur. Əlbəttə ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri özlərinə cəlb etmək üçün terrorizm tərəfdarları ideoloji və psixoloji tələqdən, şantajdan, fiziki təhdidlərdən tutmuş və ailələrinə qarşı birbaşa zorakılığa qədər

hər cür vasitələrdən istifadə edirlər.

Bununla birlikdə, iqtisadi amillər, o cümlədən nağd ödənişlər, yüksək yaşayış səviyyəsini təmin etmək imkanı. Terrorist saytları idarə etmək, doldurmaq və saxlamaq üçün dağlarda, səhrada və ya quldur sığınacağına olmaq heç lazımd deyil. Bunun üçün birinci sinif, güclü kompüter texnologiyası, enerji mənbələri və dolanışıqların fasiləsiz təchizatı kifayətdir.

Terror təşkilatlarının yüksək peşəkar portalları və saytları infoqrafiklərin cəlbediciliyi, yenilənmənin operativliyi, bölgələrdə və dünyada baş verən son hadisələrə sürətli reaksiya, yaxşı düşünülmüş interfeys və müxtəlif sahələrə müxtəlif yaşda insanların sosial qruplara yönəlmiş hədəfləri ilə seçilir.

Texniki komponent yaxşı düşünüldü: domenlər, bir qayda olaraq, alt şəxslərə qeydiyyatla alınır, yerləşdirmə xarici provayderlərin serverlərində həyata keçirilir, vebresursların mütləq «güzgülü» olması, azacıq dəyişdirilmiş, lakin istifadəçilər tərəfindən asanlıqla tanınan.

Terror saytlarının təhlükəsizliyi üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə olunur: anonim proxy serverləri, kriptografik proqramlar və proqramlar-«marşrutlaşdırıcılar», kollektiv giriş nöqtələrindən şəbəkəyə çıxış (İnternet – kafe, təhsil müəssisələri və s.), simasız sım-kartlardan mobil internet və s.

İnternetdə cihazın IP ünvanını və yerləşməsini gizlətmək və ya terrorla və ekstremist fəaliyyəti ilə əlaqəli qanunların o qədər də sərt olmadığı ölkələrdə bir və ya daha çox server vasitəsilə İnternet mesajlarını yönləndirmək üçün trafik anonimləşdirmə proqramını, şifrələmə vasitələrini və xüsusi parolları yükləyə bilərsiniz.

Sosial şəbəkələr yeni dəstə üzvlərinin iş qəbul edilməsində getdikcə daha əhəmiyyətli bir rol oynamağa başlayır. Terror və ekstremist saytlarda cihadın aparılması, telefon və qadjetlərdən konspirativ istifadə, quldur əməliyyatlarının təşkili və aparılması taktikası, minaların və bombaların hazırlanması, partlayıcı maddələrdən, odlu silahlardan istifadə, radikal dini cərəyanların ideoloqları, sırası

terrorçular və terror aktlarının iştirakçıları tez-tez çıxış edir və diskutlaşdırırlar.

Sosial şəbəkələrin istifadəçiləri ilə həyata keçirilən ünvanlı fərdi iş onların effektivliyinə görə rəsmi informasiya təsirindən xeyli üstündür. Terroristlər üçün çalışan mütəxəssislər təbliğat materiallarını təqdim etməkdə çox yaradıcıdırlar.

Bunlar yalnız mesajlar, audio və video sənədlər deyil, eyni zamanda istifadəçilərin virtual terror, qatil və ya təcavüzkar kimi çıxış etdikləri kitablar, məqalələr və hətta elektron oyunlardır. Bütün bu materiallar ümumiyyətlə radikal, subyektiv, meylli bir təbiətlə xarakterizə olunur.

Bu materiallarda əsas sözlər zorakılıqdır, başqa bir insana, cəmiyyətə qarşı təcavüzdür. Etibarlılığın olmaması, faktların təhrif edilməsi və onların saxtalaşdırılması, təxribatlar - bu istifadə olunan işləmə metodlarının tam siyahısı deyil.

İnternetdəki terror təbliğatı ilk növbədə cəmiyyətin ən həssas və marjinal qruplarına yönəldilmişdir. Küskünlük, alçaldıcılıq, təcrid olunmuş psixoloji vəziyyət əksər hallarda terrorizm təbliğatı üçün münbit bir sahə rolunu oynayır ki, bu da ustalıqla radikallaşma və ekstremizmə yol açır. Aydın ki, yaş, sosial və iqtisadi vəziyyəti, dindarlığı, demoqrafik və etnik amillər nəzərə alınmır. Terrorist və ekstremist veb saytlar xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayan istifadəçilərə yönəlib.

Bu qrup ən çox sayda olanlardan biridir. Klip düşüncəsi, layiqli təhsilin olmaması, məlumatlara kritik yanaşmanın olmaması, təhlil edə bilməmək, ədalətli bir səbəbdən cəsarətli terrorçular, intiharçılarla əlaqəli mesajlar, «cizgi filmləri» və ya video oyunlar üçün yaxşı bir fon kimi xidmət edir. Bir mükafat olaraq, virtual pul, ballar, fiş toplamaq və saxlamaq çıxış edir.

Terrorist İnternet resurslarının fəaliyyətinin xüsusi bir tərəfi, terror təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi və ianələridir. Burada Qiwi, Webmoney, Paypal, Yandex pul elektron ödəmə sistemlərindən, mobil

operatorların “Mobil Bank” xidmətindən və kriptovalyutaya qədər bütün müasir vasitələrdən istifadə olunur.

Bağış üçün birbaşa tələblərlə işləmək təcrübəsiz bir istifadəçi üçün də kifayət qədər asandır. Ancaq elektron ticarət, müxtəlif mallar təklif edən onlayn mağazalar yaxşı örtülüdür və hər zaman istifadəçi kimdən və nəyi aldığı anlaya bilmir.

Onlayn fırıldaqçılar pul qazanmağın kifayət qədər yayılmış bir yoludur. Buraya şəxsiyyət oğurluğu, kredit kartlarının oğurlanması, elektron rabitə vasitələrindən istifadə edərək saxtakarlıq, auksion və birjalarda fırıldaqçılıq, əqli mülkiyyət oğurluğunda daxildir. Bu, terrorçuların istifadə etdikləri vasitə və metodların tam siyahısı deyil. Düşünmək lazım deyil ki, vəsaitlər birbaşa terror təşkilatlarının hesablarına daxil olur, bir qayda olaraq, pullar bir sıra saxta firmaların və bankların, bəzən də qanuni təşkilatların hesablarından kifayət qədər uzun «yuyulma» yolu keçir.

Terrorist və ekstremist təşkilatlar tərəfindən İnternetin öz məqsədləri üçün geniş miqyasda istifadəsinə baxmayaraq, terrorizm ideologiyasının qarşısının alınmasına və terror aktlarının hazırlanmasının qarşısını almaq üçün məlumatları və qanunsuz hərəkətlərin sübutlarını toplamağa imkan verən İnternetdir. Rus gənclərinin internetdəki terror davranışlarının qarşısının alınmasının əsasını təşkil edən nədir?

Birincisi, mümkün qanunsuz hərəkətlərin daim təkmilləşdirən və üstələyən dövlətin qanunvericilik bazası; ikincisi, radikalizm, ekstremizm və terrorizmlə bağlı problemlərin müxtəlif, o cümlədən təzahürün dini formaları ilə bağlı online müzakirələr üçün saytların (saytların) yaradılması; üçüncüsü, bu saytlarda əkterror təbliğatı, psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış, doğru materiallara və faktlara əsaslanan və alternativ davranış üsulları təklif edən təbliğatdır. Gənclərin fərqli auditoriyası tərəfindən istifadə olunan bütün sosial şəbəkələrin əhatə olunması vacibdir.

İnternet məkanında ideoloji təsirin müasir texnologiyaları

Artıq XXI - ci əsrdə «təsir psixologiyası» adlanan bütöv bir elmi istiqamət yaranmışdır ki, onun çərçivəsində bu problemin nəzəri aspektləri (müxtəlif yaş, sosial, etnik qruplara təsir metodologiyası, nəzəriyyəsi və mexanizmləri), habelə onun praktiki istiqamətlənmiş tərkib hissələri (KİV-in diskursunun psixoloji təsiri, manipulyasiya təsir texnikaları, dolayısı təsir texnologiyaları, müxtəlif informasiya kontekstlərində psixoloji təsir və s.) nəzərdən keçirilir.

Təsir effekti dörd əsas komponentdən (dəyişənlərdən) asılıdır: mənbə, mesajın özü, istifadəçi, təqdimat konteksti. Dəyişənlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər və buna görə təsirin nəticəsi çox fərqli ola bilər.

İnandırıcı təsir prosesini modelləşdirmək, ən çox diqqət məlumat seçiminə (aktuallığı, yeniliyi, problemliliyi ilə fərqlənməli, istifadəçinin marağına səbəb olmalıdır), süjet dramının inkişafına (semantik «əlaqə», əsas ziddiyyət, nəticə, gələcəkdə hazırlıq kimi semantik iz yenidən bu mövzuya istinad edir), süjetin məlumat zənginliyinə, məlumat təqdim etmə qaydasına yönəldilmişdir.

İnandırıcı təsirin əsas komponenti mübahisələrdir. Bu, rəqibin qiymətləndirmə mövqelərinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş məntiqi düşünülmüş mübahisələr sistemidir. Mübahisə qurarkən lazımdır: həmsöhbət üçün dəqiq və anlaşılan formulasiyalara can atmaq, konsepsiya və şərtləri ilə işləmək, motivlərini, maraqlarını və prioritetlərini nəzərə almaq. Mübahisələriniz rəqibiniz üçün etibarlı, həyat təcrübəsinə və bu mövzuda məlumatlılıq səviyyəsinə görə onun üçün başa düşülən olmalıdır. Çox inandırıcı və dominant olmaqdan çəkinin, unutmayın ki, dialoq həmişə düzgün olmalıdır.

İnandırıcı təsirin əsas üsulları aşağıdakılardır: semantik təfsir; mübahisələr (rəqibin məntiqində məlumat təqdim etmək, onun dəyər-semantik münasibətlərinin çevrilməsinə təsir göstərmək, rəqibin məntiqindən asılı olaraq tənziqləmə və ehtiyac olduqda mübahisələrini dəyişdirmə ehtiyacı); əks arqumentasiya (həmsöhbətin əksinə olan

arqumentləri irəli sürmək); pilləli razılaşma metodu (məntiqi dəlil ardıcılığı bir sıra ayrı arqumentlərə bölünür); görünən dəstək üsulu (həmsöhbətin mübahisələri ilə qismən razılaşmaq və öz əks fikirlərini irəli sürmək); şərhləri təsirsiz hala gətirmə üsulları; məlumatların yoxlanılması üsulları (məlumatların həqiqiliyi və etibarlılığı üçün yoxlanılması) və s.

İnformasiya məzmununa inandırıcı təsir göstərmək üçün birbaşa və dolaylı təsir texnologiyaları istifadə oluna bilər. İnformasiya kontentlərinin istehlakçılarının dəyər istiqamətlərinə və semantik qurğularına birbaşa təsir texnologiyaları ənənəvi olaraq ünvanlı auditoriyanın dünyagörüşünə və ideologiyasına birbaşa təsir üsuludur, dolaylı təsir materialların üstüörtülü şəkildə verilməsini (gizli mövqe) nəzərdə tutur.

«Təsir Psixologiyası» sahəsindəki tədqiqatların heterojenliyinə baxmayaraq, bu sahədəki mütəxəssislərin əksəriyyəti, məruz qalma təsirinin içərisində sözdə psixoteknik varlığı ilə təyin olunduğuna inanırlar.

Psixoteknikam məruz qalma səviyyələrinə görə bölmək olar:

- məlumatları fərqli şəraitdə qəbul edərkən neyro və psixofizioloji xüsusiyyətlərimizə yönəlmiş neyrokognitiv səviyyə (qaranlıq otaqda eyni tembrin səsi daha sakit, işıqlı bir otaqda isə daha yüksək səs kimi qəbul ediləcəkdir); ağ-qara və rəngli eyni fotoşəkillər fərqli olaraq qəbul ediləcək; eyni üz, gözlərin irislərinin necə çəkildiyinə görə az və ya çox cəlbedici kimi qəbul ediləcək; filmdə ürək döyüntüsü varsa, bu sinxronizasiya effektinə səbəb ola bilər və izləyicinin ürəyi daha sürətli döyünməyə başlaya bilər, eyni təsir nəfəs səsi ilə əldə edilə bilər və s.);
- psixoloji səviyyə (eyni məlumat, məlumat istehlakçısının yaşına, təhsilinə, peşə yönümünə, bu məlumatın şüur səviyyəsinə və yenilik dərəcəsinə, istifadəçinin analitik və sintetik qabiliyyətlərinə və s. asılı olaraq fərqli olaraq qəbul ediləcəkdir);

- dəyər-semantik səviyyə (məlumat, dərk edən subyektin dəyər istiqamətlərinə, onun semantik münasibətlərinə və şəxsi prioritetlərinə görə fərqli olaraq qəbul edilir). Qəbul edən subyektin psixotipindən asılı olaraq informasiyanın qiymətləndirilməsində və qəbulunda müxtəlif tendensiyaları vurğulamaq olar.

Başqaları ilə qarşılıqlı münasibətdə üstünlük təşkil etməyə meyli olan insanlar sözdə «dominant mesajlar» ın təsirini daha müsbət qavrayacaq və yaşayacaqlar (bu konkret mövqeyin düzgünlüyünə, bir komanda tonuna, bu konkret mövqeyi tanıma tələbinə inam) nümayiş etdirirlər, ama daha güzəştə gedənlər isə daha çox «kompromis tapmaq və ya güzəştə getmək daha yaxşıdır» mövqeyinə yönələn məlumatlarla razılaşırlar.

Müasir mübahisə sistemləri və ideoloji dəlillər, İnternet məkanında manipulyasiya metodları

Psixoteknik və mənada texniki təsirlər müxtəlif ünsiyyət kontekstləri üçün universaldır və bir çox sənayedə istifadə olunur: psixoterapiya, reklam, idarəetmə, təlim, media və s. Əlbətdə ki, bunlar elektron informasiya mühitində də fəal şəkildə istifadə olunur: İnternet məzmununun, sosial şəbəkələrin və rabitə sistemlərinin yaradıcıları. İnternetdəki məlumatın özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

İnsanın real həyat dünyası əvəzlənir (sıxışdırılır) və onun əvəzinə virtual dünya «real işarələrin» məcmusu kimi gəlir.

Virtual məzmun reallığı reproduktiv təsirlər ilə təkrarlayır və xəyali dünyanın prioritetlərinə yönəlmiş fərdi mənalar doğurur. Dəyər münasibətlərimizi təsir edən duyğu texnikaları, gerçəkliyin «monitor» gerçəkliyi ilə əvəz olunmasına səbəb olur.

İstifadəçilərin davranışının motivatorları roluna iddia edən kontentlərdə daha çox hansı texnika istifadə olunur?

Rəmzlər və miflər sosial-mədəni təsir amilləri kimi. Kollektiv şüurun bu iki komponenti bir-birləri ilə tez-tez müəyyənləşdirilir, lakin informasiya istehlakçısının mənalarına və dəyərlərinə təsiri baxımından olduqca fərqli bir təbiətə və tətbiq mexanizmlərinə sahibdirlər. Mif demək olar ki, həmişə «arxaik şüur təbəqələrinə» müraciət edir. Gecikmiş qavrayışın təsiri ilə inkişaf etdirilən müəyyən bir kollektiv təcrübəni (əksər hallarda obyektiv və ya elmi həqiqətlərdən uzaq) təcəssüm etdirir (bu, burada deyil və indi də deyil, artıq baş verib və müəyyən bir nəticəsi var). Bu, qavrayışın rasionallaşdırılmasını nəzərdə tutmur (bunun sübuta və təcrübə təsdiqinə ehtiyac yoxdur).

Əgər Mif, nəsillərin yaddaşına (nə vaxtsa olubsa, amma nəsillərin yaddaşında qalıb) yönəldilibsə, onda simvol cəmiyyətin bu (kifayət qədər konkret) tarixi dövrdə yetişdirdiyi kollektiv şüurun dəyərlərini xarakterizə etmək məqsədi daşıyır.

Bunlar ictimai prioritetləri müəyyənləşdirir. Simvollaşdırma

ümumiləşdirilmiş formada cəmləşmiş konsepsiya-simvolların yaradılması (ictimai şüur səviyyəsində) və (fərdi şüur səviyyəsində) mənimsənmə prosesidir, bunlar “superimportant” və ya “superreal” kimi spesifik xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətini ifadə edir. Onlar şəxsiyyətlərarası və qeyri-şəxsi mənə formalarının daşıyıcıları kimi çıxış edirlər.

Terrorist və ekstremist ideologiyanın dolayı yolla ötürülməsi şəkildə semantik münasibətlərə təsir göstərə bilən və dəyişikliklərə səbəb olan (transformasiya) üsullarına aşağıdakılar əsaslanır:

- gizli güclü bir quruma aid olma hissinin müsbət cəlbediciliyi (özünəməxsusluq problemlərini həll etmək). Bu kontekstdə bir insan gündəlik həyatda qəbul edilməz olan simvolik ölümsüzlük qazanır;
- həyatın mənasının deformasiyaları və mövcud dəyərlərin şərtləri (başlanğıc mövqeyi: hər normal insan həyatdan daha vacib bir şeyə inanır. Həyatımıza və ölümümüzdə mənə verən bir şeyə ehtiyacımız var. Ölüm bizim üçün nə qədər yaxın və dərhal olsa, qrupun dəyərlərinə o qədər çox ehtiyac duyuruq və həyat və ölümün mənasını verən bu dəyərlərdir);
- dinlə əlaqəli olmayan, lakin terrorçu etiraz formalarına yol açan mövzular (heyvan hüquqları və ətraf mühiti qorumaq üçün mübarizə də terrorizmə haqq qazandırmaq üçün əsas ola bilər);
- tarixi mövqələrin xüsusiyyətləri, nəyin bahasına olursa olsun parlaq gələcəyə nail olmaq üçün əsasdır (keçmişdəki terror hadisələrinin əsaslandırılması);
- terror zorakılığını törədən eyni əqidəyə malik olan kiçik bir qrup şəxsiyyətin gücünə yönəlmiş qrup dəyərləri (qrupun mənafeələrini bütün həyatı maraqlarından üstün tutmağa hazır olan güclü bir şəxsiyyətin sehrini romantikləşdirmək);
- müxtəlif dəyərlər qruplarının rəqabəti (mövzuyla manipulyasiya: hansı din daha yaxşı və nəci bdir, hansı din öz ardıcılıqları üçün daha humanistdir). Qrupa mənsub olmaq və qrup dəstəyi əldə

etmək naminə insan fərdi fəaliyyətlə müqayisədə daha yüksək təcavüz səviyyəsinə malikdir;

- dövlət qurumlarının fərdi həyat dəyərlərindən uzaqlaşdırılması ilə əlaqəli manipulyasiyalar (məsələn, varlı ilə kasıb arasındakı uçurum və ya məmur həmişə ədalətə müdaxilə edən düşməndir və s.);
- səlahiyyətli orqanlara istinad və ya elmi əsaslandırma ilə dəstəklənən yalan məlumatların yayımı ilə əlaqəli manipulyasiyalar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat, məlumat (İnternet nəşrləri daxil olmaqla) və çap olunmuş nəşrlərin siyahısı

1. 2025-ci ilədək Rusiya Federasiyasının Dövlət Milli Siyasətinin Strategiyası haqqında // Rusiya Federasiyası Prezidentinin 19 dekabr 2012-ci il tarixli 1666 nömrəli Fərmanı // [Elektron resurs] <http://president.rf/xəbər/17165>.

2. Abakarov R.İ. Dağıstan Respublikasındakı millətlərarası münasibətlər (2013-cü ildəki sosioloji araşdırmalara əsasən) // Dağıstan Elmi Mərkəzinin Bülleteni - 2013 - № 51 - s. 135-138.

3. Avksentev V.A., Gritsenko G.D., Maslova T.F. Şimali Qafqazda gənclərin sosial rifahı. // Sosioloji tədqiqat. - 2008 - № 2.

4. Kudrin V.S. Gənclər ekstremizmi: təzahürünün əsas amilləri və xüsusiyyətləri, müasir sosial-mədəni şəraitdə yayılma xüsusiyyətləri və səbəbləri // Elm, Mədəniyyət, Təhsil Dünyası. 2014. №2 (47)

5. Popov E.A. Rusiya Federasiyasında ekstremizmin yaranma səbəbləri və şərtləri // Terrorun Rusiya dövlətinin siyasi sisteminə və hüquqi mühitinə dağıdıcı təsiri: Ümumrusiya materialları. elmi-praktik konfrans. / ed. O.I. Çerdakov. 2017.

6. Paşayev K.İ. Gənclər arasında ekstremizmin qarşısının alınmasına dair kolleksiya // [Elektron resurs] http://www.dagminobr.ru/deyatelnost/protivodeystvie_terrorizmu_i_ekstremizmu/metodicheskie_materiali

7. Rusiya və MDB: maraqlar, siyasətin məqsədləri və qarşılıqlı münasibətlərin problemləri // Dolenko DV, Konichenko Zh.D. - 2010

8. Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələri: keçmiş təcrübə ilə XXI əsrə nəzər salmaq. Əziz Əliyevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi və Praktiki Konfransın materialları. - Mahaçqala, 2007. - 392s.

9. Rus-tacik münasibətləri // Analitik bülleten. - 2015. - No. 11. - S. 24–29.

10. Pirushoev, H.P. Rusiya - Tacikistan münasibətlərinin tarixi / H.P. Pirushoev M.X. Məlikov. - Düşənbə, 2015.

11. Naimov, M. Rusiya və Tacikistan / M. Naimov. - Düşənbə, 2014. - S. 117.

12. İnternetdə profilaktik işin təşkili ilə bağlı not (təvsiyələr). İdarəetmə və İş Psixologiyası İnstitutu. UFU Nəşriyyatı, 2014, 48 s. [Elektron qaynaq] <http://dstu.ru/studentam/profilaktikaterroizma/metodicheskaja-literatura-poprofilaktike-terrorizma-iehkstremizma/pamjatka-rekomendacii-poorganizacii-profilakticheskoi-raboty-vsetiinternet>

13. Təsir Psixologiyası: Mexanizmlər, Strategiyalar, Mübarizə Fərsətləri / ed. A.A. Zhuravleva, N.D. Pavlova. Moskva: RAS Psixologiya İnstitutu, 2012, 368 s.

14. Jung K. İnsan və onun simvolları. M., SMISL nəşriyyatı, 1997, 343 s.

15. Rusiya Federasiyası Prezidentinin 29 may 2020-ci il tarixli 344 nömrəli “Rusiya Federasiyasında Ekstremizmə Qarşı Mübarizə Strategiyasının 2025-ci ilədək təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı [Elektron resurs] <https://www.garant.ru/products/ipo/baş/doc/74094369/>

16. Rusiya Federasiyasının beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi sahəsində dövlət siyasətinin əsasları (Rusiya Federasiyası Prezidentinin 12 aprel 2021-ci il tarixli, 213 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir) [Elektron resurs] <http://www.scrf.gov.ru/təhlükəsizlik/məlumat/sənəd114/>

17. Rusiya-Özbək münasibətləri [Elektron qaynaq] https://uzbekistan.mid.ru/ru/countries1/rossiya_i_uzbekistan_dvustor/rossiysk_o_uzbekskie_otnosheniya/

18. Pixov A.X. Beynəlxalq terror təşkilatlarının fəaliyyəti cinayətin transmilli bir amil kimi // Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin Moskva Universitetinin Bülleteni. - 2016. № 7 s. 181-183

Müvafiq məsləhət yardımının alınması proseduru haqqında müasir məlumatlar (təşkilatın adı, ünvanı, telefon nömrəsi, İnternet saytları, sosial şəbəkələrdəki səhifələr və s.)

• **Rusiya Federasiyasının Federal Təhlükəsizlik Xidməti**

Telefon: +7 (495) 224-22-22

Ünvan: 107031, Moskva, Bolşaya Lubyanka küç., Bina 1

Veb səhifə: <http://www.fsb.ru/> {{1 }} Dağıstan Respublikasında Rusiya FSBsi

Qaynar Xətt: (8722) 98-03-00

Ünvan: 367000 RD, Mahaçqala, R.Gamzatova prospekti, 7

• **Rusiya Federasiyası Daxili İşlər Nazirliyi**

Telefon: 02, 102

Referans telefon-autoinformer: +7 (495) 667-04-02

Ünvan: 119991, Moskva, st. Zhitnaya, 16

Veb səhifə: www.mvd.rf

• **Dağıstan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi**

Telefon: +7 (8722) 99-42-01; Sorğu: +7 (8722) 99-42-60

Ünvan: 367000, RD, Mahaçqala, Rəsul Qəmzətov prospekti 7

Twitter: @MVD_RD_official

• **Dağıstan Respublikasında Antiterror Komissiyası**

ATK Sədri

Dağıstan Respublikası Başçısı Vəkili vəzifəsini icra edən Melikov Sergey Alimoviç

Ünvan: Dağıstan Respublikası, Mahaçqala, pl. Lenin, Hökumət Evi

Telefonlar: 8 (8722) 67-30-59, 68-44-00, faks 67-30-61

ATK Heyətinin Rəhbəri

Feizullaev Dalgat Feizullaevich

Telefon: 8 (8722) 67-00-83

Veb səhifə: <http://nac.gov.ru/>

- **Mülki Müdafiə , Fövqəladə Hallar və Fəlakətlərə Yardım Nazirliyi**

Vahid «yardım xətti»: +7 (495) 400-99-99

Poçt ünvanı: 109012 Moskva, Teatralny pr., 3

- **Dağıstan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Ekstremizmə Qarşı**

Mübarizə Mərkəzi

Rəhbər: Saipulaev Magomed Ibragimovich

Ünvan: RD, Mahaçqala, I. Şamilya prospekti, 46, ev B

- **Dağıstan Respublikasının Milli Siyasət və Dini İşlər Nazirliyi**

Telefon: +7 (8722) 67-21-17

Ünvan: 367000, Dağıstan Respublikası, Mahaçqala, R. Gamzatov prospekti 1

E-poçt: (gizli)

Sayt: <http://minnacrd.ru/>

Bu tövsiyələr Dağıstan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Ekstremizmə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin (rəhbər: Saipulaev Magomed Ibragimovich),

və həmçinin

Fəlsəfə doktoru, dosent Maluçiev Hacı Safızhullaevich (GBU RSBS direktoru, ATK RD ekspert şurasının üzvü, mgsll@yandex.ru) köməyi ilə hazırlanmışdır.

Mündəricat

Rusiya Federasiyasının və Dağıstan Respublikasının ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində hüquqi bazası	5
Müasir ekstremizmin səbəbləri və amilləri.....	10
Ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində qanun pozuntusunun məsuliyyəti və nəticələri	15
Beynəlxalq terror təşkilatlarının və dini-ekstremist birliklərin dağıdıcı fəaliyyəti, bu təşkilatlarda iştiraka görə cinayət məsuliyyət.....	21
Müasir xarici və yerli teoloji dində ekstremizmin təzahürlərinə qarşı yönəlmiş arqumentlər haqqında	24
Dağıstan Respublikası ərazisində müxtəlif konfessiyaların, etnik qrupların və xalqların birgə dinc yanaşı yaşamasının tarixi təcrübəsi	42
Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikası xalqlarının MDB ölkələri ilə (Azərbaycan, Özbəkistan, Tacikistan) qarşılıqlı münasibətlərinin müsbət tarixi təcrübəsi	48
Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikasında millətlərarası və dinlərarası sahədə konstitusiya hüquq və azadlıqlarının (söz və din azadlığı) tətbiqi və yerinə yetirilməsi	53
İnternet ekstremist düşüncənin formalaşması, maliyyələşdirilməsi və terror təşkilatlarına yeni üzvlərin cəlb edilməsi vasitəsi kimi	61
İnternet məkanında ideoloji təsirin müasir texnologiyaları	65
Müasir mübahisə sistemləri və ideoloji dəlillər, İnternet məkanında manipulyasiya metodları.....	68
Tövsiyə olunan ədəbiyyat, məlumat (İnternet nəşrləri daxil olmaqla) və çap olunmuş nəşrlərin siyahısı	71
Müvafiq məsləhət yardımının alınması proseduru haqqında müasir məlumatlar (təşkilatın adı, ünvanı, telefon nömrəsi, İnternet saytları, sosial şəbəkələrdəki səhifələr və s.).....	73

